

ŞİA'DA İMAMLARA ATFEDİLEN TIBBIN KAYNAKLARI VE SÜNNÎ ANLAYIŞLA MUKAYESESİ

İBRAHİM KUTLUAY
PROF. DR.

İZMİR KATİP ÇELEBİ Ü. İSLAMİ İLİMLER F.

ÖZET

Şîa'da imamların tıbbî, tıbb-ı nebevînin bir devamı olarak değerlendirilmekte ve imamların tıbbî bilgilerinin kaynağı, bunları *vahy-i gayr-i metlûv* kanalıyla alan Hz. Peygamber'e ve onun vârisi olan imamlara dayandırılmaktadır. Bu bilgiler ise peygamberlere Cebrâil vasıtasıyla Allah'tan gelmektedir. Ehl-i sünnet'e göre tıbb-ı nebevî, Hz. Peygamber'e mahsustur. İsnâaşeriyye'de ise tıbb-ı nebevîyi de içine alacak şekilde tıbb-ı emmeden söz edilmekte olup bu, Resûl-i Ekrem'e ilave olarak on iki imama ya da daha geniş mânada Hz. Peygamber'in kızı Fâtıma'nın da ilave edilmesiyle on dört masuma atfedilmektedir. Bu konuda İsnâaşeri âlimler tarafından *Tıbbü'l- eimme*, *Tıbbü Ca'feri's-Sâdik*, *Tıbbü'r-Rızâ* gibi adlarla müstakil kitaplar telif edildiği gibi Şîa hadis kaynaklarında dağınık vaziyette, imamlara atfedilen tıbbî tavsiyelere, ilaçlara ve tedavi usûllerine dair rivayetler de yer almaktadır. Bu çalışmamızın temel amacı, Şîa hadis kaynaklarında dağınık vaziyette, *Tıbbü'l- eimme* adıyla ya da *Tıbbü Ca'feri's-Sâdik*, *Tıbbü İmam er-Rızâ* gibi belli bir imamın tıbbına yönelik telif ve tasnif edilen kitaplardaki rivayet ve bilgilerden hareketle imamların tıbbının temel özelliklerini ana hatlarıyla ortaya koymak ve bunları tıbb-ı nebevîye dair Ehl-i sünnet kaynaklarındaki rivayetlerle mukayese ederek bir sonuca gitmektir. Metot olarak Şîa hadis kaynaklardaki rivayetler taranacak, ayrıca imamların tıbbına dair Şii âlimler tarafından kaleme alınan çalışmalarda yer verilen *ahbâr* değerlendirilecektir. Bu bilgilerin modern tıpla ne ölçüde örtüştüğü ya da ilmi değeri ve geçerliliği başka çalışmaların konusu olup araştırmamızın kapsamı dışında tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tıbb-ı nebevî, Tıbb-ı Eimme, İsnâaşeriyye, On İki İmam, Rukye.

THE SOURCES OF
MEDICINE ATTRIBUTED
TO INFALLIBLE IMAMS
IN SHİA AND ITS
COMPARISON WITH SUNNÎ
UNDERSTANDING

ABSTRACT

In Shia, the medicine of the infallible imams is considered as a continuation of the Medicine of the Prophet (tıbb al-nabawî) and the source of the medical information of the Imams primarily based on the Prophet and formers imams who are his descendants and heirs. It is believed that this information comes to prophets from Allah Almighty via Angel Gabriel. On the other hand according to the Ahl al-sunnah, tıbb al-nabawî belongs to just the Prophet himself. Besides, in Ithnâsheriyye, it is mentioned that *tıbb al-aimma* includes *tıbb al-nabawî* and it is attributed to totally fourteen infallibles in addition to the Prophet and his daughter Fatima. In this regard, Shiî scholars compiled the individual books named *Tıbb al-Aimma*, *Tıbb Ja'fer al-Sâdıq*, *Tıbb al-Rızâ*, besides Shiî hadith sources disorderly include some medical advice, medicines, and treatment methods attributed to Imams. The main purpose of this study is to determine the main features of the medicine of Imams depending on the narrations taking place in the hadith sources scattered and the books called *tıbb al-aimma* which were attributed to specific imam such as *Tıbb Ja'far al-Sâdıq*, *Tıbb İmam al-Rızâ* and evaluate the main features of the medicine of Imams. Also reaching a conclusion will be compare them with the narrations in the Ahl al-Sunnah sources regarding tıbb al-nabawî. As a method, the narrations in the hadith sources of Shia will be scanned, and *ahbâr* in the works written by the Shia scholars regarding the medicine of imams will be evaluated. The extent to which this information overlaps with modern medicine, or its scientific value and validity is the subject of other studies.

Keywords: the Prophetic Medicine, the Medicine of Imams, Ithnâshariya, Ruqya, Twelve Imams.

Giriş

Tıbb-ı nebevî, kısaca “Hz. Peygamber’in sağlıkla ilgili değerlendirme ve tavsiyeleri, bunlar üzerine oluşan literatür” şeklinde tanımlanmıştır.^[1] Bunun tafsilatlı ve kapsayıcı bir tanımı “insanı ruh ve beden bütünlüğü içinde değerlendirip “tıbb-ı ilacî”den daha ziyade “tıbb-ı vikâî”yi (hıfzussıhha) önceleyen, Hz. Peygamber’in yaşadığı çağın ve coğrafyanın imkânları çerçevesinde hastalıkların teşhis ve tedavisinde kendisinin uyguladığı, ashâbına ve ümmetine tavsiye ettiği perhiz, kan aldırma, sularla tedavi, tedavide bazı bitki ve yiyecekleri kullanma, zaruret hâlinde başvurulmuş dağlama gibi maddî; dua, istiâze ve rukye gibi manevî metotlardan oluşan; hıfzıssıhha, teşhis ve tedavi yönleri bulunan, bir kısmı vahye dayansa da çoğu, döneminin tıbbî gelenek, birikim ve uygulamalarının yanı sıra Hz. Peygamber’in tecrübelerini de ihtiva eden tıbbî prensipler açısından evrensel bir değer taşıyan tıbbî hususların bütünü” şeklinde yapılabilir.

Her alanda Müslüman topluma önder olarak ilahî tayinle görevlendirildiği savunulan ve kendilerine itaatın imanın bir şartı (usûlü’-d-dîn) olarak değerlendirildiği İsnâaşeriyye’de; Ehl-i sünnet’in anladığı mânada tıbb-ı nebevî ile tıbb-ı eimme, aynı şey olmayıp aralarında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bilindiği üzere İsnâaşeriyye’ye göre masum imamlar^[2] ilham almaları, ayrıca peygamber(ler)in ve imam olan atalarının ilimlerine vâris olmaları gibi sebeplerden dolayı onların söz, fiil ve takrirleri Hz. Peygamber’in

[1] Ayhan Tekineş, “Tıbb-ı Nebevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/85.

[2] İsnâaşeriyye, on iki imamın masum olduğuna inandığından ve diğer âlimlerle karışmaması için metinde “masum imam” tabiri tercih edilmiştir. Mutlak olarak zikrettiğimizde imam kelimesiyle on iki imamdaki birini kastetmekteyiz.

söz, fiil ve onayları gibi sünnet sayılmakta ve bağlayıcı kabul edilmektedir. Bu şekilde imamların söz, fiil ve onayları ilahî kaynağa bağlandığından Hz. Peygamber'in tıbbî ile imamların tıbbî son tahlilde aynı kaynaktan neşet etmiş olmaktadır. Ehl-i sünnet'e göre imamların tıbbî, aralarında benzerlik bulunsa da tamamen tıbb-ı nebevî içinde mütalaa edilemeyeceğinden, onu İsnâaşerî âlimlerin niteledikleri şekilde tıbb-ı eimme/imamların tıbbî tabiriyle ve müstakil olarak değerlendirmek daha isabetli olacaktır. Netice olarak istisnalar bir yana bırakılırsa Ehl-i sünnet âlimlerinin çoğu hem tıbb-ı nebevînin kaynağının tamamen vahiy olduğunu kabul etmediğinden, hem de imamların tıbbına dair İsnâaşerî âlimlerin görüşlerini paylaşmadığından konu için "tıbb-ı nebevî" ve "tıbb-ı eimme" şeklinde iki farklı tabir kullanmak ve bunları müstakil olarak tahlil etmek gerekmektedir.

Tıbb-ı nebevînin kaynağı, bağlayıcılığı, ilmî kıymeti, tıbbın hangi nev'ine girdiği, istifade imkânı ve geçerliliği gibi hususlar pek çok çalışmaya^[3] konu teşkil etmiştir. Ancak söz konusu çalışmalarda imamların tıbbının genel özellikleri ve temel amaçları ele alınmış değildir. Biz çalışmamızda tıbb-ı nebevî bağlamında "imamların tıbbî"nin kaynaklarını ve temel özelliklerini incelemeyi amaçlıyoruz.

Şîa hadis kaynaklarında ve bu alanda telif edilen tıbb-ı eimme türü kitaplarda ya da hususi olarak bir imamın tıbbına dair çalışmalarda Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) yanı sıra on iki imam arasında en çok Hz. Ali (ö. 40/661), Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733), Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765), ve Ali er-Rızâ'dan (ö. 203/818) tıbbı dair rivayetler nakledilmiş, bunlar içinde Ca'fer es-Sâdık bu hususta öne çıkmıştır.

İmamlardan nakledilen tıbbı dair bilgilerin ilmî değerinin ve modern tıptaki yerinin tespiti tıp uzmanlarının işidir. Biz oldukça kapsamlı olan bu konuda sadece Şîa kaynaklarında yer alan bazı rivayetleri ve bu alandaki özellikle imamların tıbbî adıyla neşredilen bazı telifatı esas alarak rivayetlerin muhtevası açısından bunlardan ne gibi prensipler çıkarılabileceğini belirlemeye çalışacak ve bir değerlendirme yapmakla yetineceğiz. Bu sebeple tek tek bitkilerin, bazı yiyecek ve içeceklerin ne tür hastalıklarda

[3] Meselâ bkz. Şeref Mahmüd el-Kudât, "Hel Tıbbî'n-Nebi Vahy", *Meccelletü Mu'te* (2002): 1-33; Bünyamin Erül, "Tıpla İlgili Rivâyetlerin Değeri", *Adana 2015 Uluslararası İslam & Tıp Tıbb-ı Nebevî Kongresi*, edit. Hasan Akkanat vö. Adana: y.y. (2016): 13-24; Enbiya Yıldırım, "Nebevî Tıbbın Konumu", *Adana 2015 Uluslararası İslam & Tıp Tıbb-ı Nebevî Kongresi*, edit. Hasan Akkanat vö. Adana: y.y. (2016): 37-47; İbrahim Kutluay, "Tıbb-ı Nebevî'nin Vahiy Kaynakları", *Adana 2015 Uluslararası İslam & Tıp Tıbb-ı Nebevî Kongresi*, edit. Hasan Akkanat vö. (Adana: y.y., 2016), 49-61; Orhan Yılmaz, "İbn Kayyim'in Tıbb-ı Nebevî İle İlgili Görüşlerinin Değerlendirmesi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2014): 9; Veli Aba, "Tıbb-ı Nebevî Bağlamında İlahî Şifânın Kaynağı ve Değeri Üzerine Teolojik Değerlendirmeler", *Akademik Sıyer Dergisi*, 1/1 (2019): 112-139.

kullanıldığı üzerinde durmayacağız. Zira bu meselede imamlara ait bazı sözlerin Sünnî âlimler tarafından telif edilen tıbb-ı nebevî türü eserlere hadis olarak girip girmediğini de tetkik etmek gerekecektir. Özellikle Şîa hadis kaynaklarında imamlara atfedilen tıbbı dair rivayetlerin Ehl-i sünnet hadis kaynaklarındaki rivayetlerle mukayese edilmesi, bize bu hususta Şîa'nın Ehl-i sünnet hadis kaynaklarından etkilenip etkilenmediği hususunda bir fikir vermesinin yanında, aynı kaynaktan beslendiği savunulan imamların tıbbı dair görüş ve tavsiyelerinin Hz. Peygamber'e ait tıbbî öğütlerle benzer olup olmadığını ortaya koyacaktır. Asıl konumuz Ehl-i sünnet ulemâsına göre tıbb-ı nebevînin temel özellikleri olmamakla birlikte bir fikir vermesi ve mukayese imkânı sağlaması açısından bu konudaki tartışmalara kısaca değinmemiz yerinde olacaktır.

1. Ehl-i Sünnet Kaynaklarında Tıbb-ı nebevî'nin Temel Özellikleri ve Bu Konudaki Tartışmalar

Ümmetin her alanda önderi olan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ümmetinin sağlığı ile ilgilenmesi son derece tabiidir. Bu sebeple o, esas görevi olmasa da daha çok tıp ilminin konusunu teşkil eden genel olarak sağlık, hıfzıssıhha^[4] ve tedavi gibi konularda ümmetine bazı telkin ve tavsiyelerde bulunmuş, uygulamaları ile bizzat kendisi ashâbına ve ümmetine örnek olmuştur. Öyle ki Allah Resûlü'nün tıbbı dair söz ve uygulamaları, temel hadis kaynaklarında genellikle "Kitâbu't-tıb" başlığı altında yer almıştır. Nitekim Buhârî (ö. 256/869), *Sahîh*'inde, "Kitâbü't-tıb" ve "Kitâbü'l-merzâ" adıyla bu konuya iki bölüm ayırmıştır. İbn Mâce (ö. 273/886), Ebû Dâvûd (ö. 275 888) ve Tirmizî (ö. 279/892) "Kitâbü't-tıb" bölümü altında konu ile ilgili hadisleri zikrederken Müslim (ö. 261/874), Nesâî (ö. 303/915) ve İmam Mâlik (ö. 179/795) de eserlerinde farklı başlıklar altında aynı konuları ele almışlardır. Bunların yanı sıra söz konusu kaynaklarda "Kitâbü'l-cenâiz" "Kitâbü'l-et'ime ve'l-eşribe" gibi bölümlerde de tıpla ilişkilendirilebilecek bazı hadisler tahrîc edilmiştir.

İslâm âlimleri arasında tarih boyunca tıbb-ı nebevî çeşitli açılardan tartışmaya medar olmuştur: Bunlardan ilki onun kaynağı meselesi olup bu husus Hz. Peygamber'in sünnetinin kaynağı ile doğrudan irtibatlıdır. Ona dair görüşler tam olarak bilinmeden tıbb-ı nebevînin kaynağını isabetli olarak belirlemek mümkün gözükmemektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse İslâm âlimleri arasında ilk tıp bilgilerinin kaynağına dair geleneksel görüş,

[4] Geniş bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, "Hıfzıssıhha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1998), 17/316-318.

bunların Allah Teâlâ tarafından peygamberlere öğretildiği yönündedir. Bu görüşü Hıristiyan tabiplerin, hatta Grek asıllı Galen'in (Câlinûs) (ö. 200 [?]) de dile getirdiği belirtilmektedir. Nitekim Galen'in "Tıp sanatı; Allah Teâlâ'nın öğretmesiyledir, O'nun bağışdır, insanoğluna O'nun bir lütfudur" diyerek bu hususa vurgu yaptığı görülmektedir.^[5]

İslâm âlimlerinin tıbb-ı nebevînin kaynağı ve bağlayıcı olup olmadığı hususunda üç farklı görüşü benimsedikleri görülmektedir:

a) Tıbb-ı nebevînin büyük ölçüde vahye dayandığı ve bağlayıcı olduğu. Ana hatlarıyla ifade edersek İslâm âlimleri arasında özellikle İbn Hazm (ö. 456/1063), İbn Teymiyye (ö. 728/1327), İbn Kayyim (ö. 751/1350)^[6] gibi âlimler, Hz. Peygamber'in içtihatlarının vahyin kontrolünde olduğu kanaatindedirler. Dolayısıyla bu kanaattaki âlimler, tıbb-ı nebevîyi de aynı şekilde değerlendirmekte ve tabii olarak büyük ölçüde vahye dayandırmaktadırlar.^[7]

b) Tıbb-ı nebevînin vahye istinat etmeyip dünyevî hususlardan olduğu. Hattâbî (ö. 388/998), Nevevî (ö. 676/1277)^[8] ve İbn Haldûn (ö. 808/1406) gibi âlimlere göre tıbbî meseleler, Hz. Peygamber açısından yanılmanın mümkün olduğu dünyevî hususlar olup vahye istinat etmemektedir.^[9] Bu görüşü savunan âlimlere göre Resûl-i Ekrem'in asıl görevi tabiplik değildir ve tıp dünyevî bir konudur; dolayısıyla bu konudaki rivayetler döneminin tıbbî tecrübe ve uygulamaları ile Hz. Peygamber'in kendi görüş, tercih ve tecrübelerini yansıtmaktadır.

c) Tıbb-ı nebevînin tamamı olmasa da bir kısmının vahy-i gayr-i metlûv ya da ilham türünden vahye dayandığı, dolayısıyla tabiplerin tıbbına nisbetle büyük bir kıymeti haiz olduğu şeklinde genel olarak üç kısımda değerlendirilmek mümkündür.

[5] Bkz. İlhan Kutluer, "Câlinûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/32 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993); Ayhan Tekineş, "Tıbb-ı Nebevî'nin Metafizik Temelleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (2010/Ocak-Haziran), 121; Ruhâvî, *Edebü't-tabîb* (nşr. Merizî'nin 'Asîrî, Riyad 1992), 155.

[6] İbn Kayyim, Allah Resûlüne (s.a.v.) ait tıbbın vahiy ve nübüvvet kandili ile kâmil bir akıldan sâdır olduğu için yakînî, kat'î ve ilâhî menşeli olduğunu, diğer insanların tıbbî bilgilerinin ise sezgi, zan ve tecrübeye dayandığını vurgulamıştır. Bkz. Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdül-meâd fî hedyi hayri'l-'ibâd* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle: 1415/1994), 4/33; İbn Kayyim, *et-Tıbbü'n-Nebevî*, Beyrut: Dâru'l-Hilâl, ts.

[7] Şeref el-Kudât bu konudaki görüşleri üç maddede özetleyip değerlendirmiştir. Bkz. Kudât, "Hel Tıbbi'n-Nebî Vahy", 4-7.

[8] Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1392/1972), 15/116.

[9] Geniş bilgi için bkz. Kutluay, "Tıbb-ı Nebevî'nin Vahiy Kaynakları", *Adana 2015 Uluslararası İslam & Tıp Tıbb-ı Nebevî Kongresi*, edit. Hasan Akkanat vö. (Adana: y.y., 2016), 49-61; Yılmaz, "İbn Kayyim'in Tıbb-ı Nebevî İle İlgili Görüşlerinin Değerlendirmesi", 9; Aba, "Tıbb-ı Nebevî Bağlamında İlahî Şifânın Kaynağı ve Değeri Üzerine Teolojik Değerlendirmeler", 117-123.

Birinci ve ikinci maddede zikrettiğimiz, ifrat ve tefriti yansıtan mülahazalar bir yana bırakılırsa tıbb-ı nebevînin belli bölümünün vahiy kaynaklı olduğu, âlimler arasında en çok benimsenen ve bizim de iştirak ettiğimiz görüştür. Zira Cebrâil'in Resûl-i Ekrem'e hastalıklara karşı okunmak üzere bazı dualar öğretmesi,^[10] Mi'rac gecesinde bazı meleklerin Resûlullah'a ümmetine hacamatı emretmesi yönünde tavsiyede bulunmaları,^[11] Allah Resûlü'nün modern tıpla da örtüşen zayıf bir rivayet olsa da tırnak aralarında mikropların barındığına şeytan sembolünü kullanarak bilgi vermesi,^[12] mikrop ve hastalıkların elin ağız ve bedene temasıyla bulaşmasından hareketle özellikle el temizliğine ısrarla vurgu yapması,^[13] bazı hastalıkların insandan insana ya da hayvandan hayvana bulaşabildiğini, bu sebeple karantina uygulamasına gidilmesinin tavsiye etmesi,^[14] iyice acıkmadan sofraya oturmama, tam doymadan kalkma, kısaca midenin üçte birini boş bırakma gibi modern tıbbın ehemmiyet atfettiği perhizi ve sıhhat için orucu ve öğle uykusunu tavsiye etmesi^[15] gibi hususları sadece yaşadığı dönemdeki tıbbî birikimine, tecrübeye ya da dönemin tabiplerinden öğrenilmiş bilgilere dayandığı görüşü ile izah etmek ve onları ilahî kaynaktan bağımsız değerlendirmek uygun gözükmemektedir. Hülâsa bütün bunlar bize tıbbî prensipler bazında tıbb-ı nebevînin bir bölümünün gayr-i metlûv vahye dayandığını söyleme imkânı vermektedir. Tıbb-ı nebevînin

[10] *Müsned*, 43/292; İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed, *Sahîh*. thk. Şuayb el-Arnâvût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 7/229.

[11] Tirmizî, "Tıb", 12; İbn Mâce, "Tıb", 21; Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr/ el-Bahrü'z-zehhâr*. thk. Mahfûzürrahmân Zeynüllâh, Âdil b. Sa'd, Sabrî Abdullâh (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hukm, 1988-2009), 12/232; Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk: Târik b. İvazullâh b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.), 3/289; Tirmizî, İbn Mes'ud'un naklettiği bu hadisi hasen-garîb olarak nitelendirmiştir. "Tıb", 12.

[12] «خَلَّلُوا لِحَاكِمِكُمْ وَفَضُّوا أَظْفَارَكُمْ فَإِنَّ الْمَيْطَانَ يَجْرِي مَا بَيْنَ اللَّحْمِ وَالظُّفْرِ» "Sakallarınızı hilalayınız (parmaklarınızla suyu içine temas ettiriniz), tırnaklarınızı kısaltınız; zira şeytan tırnaklarınızın arasında barınır" bkz. Süyûtî, *el-Câmiu's-sağîr*, 1/6592; Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Asâkir, Hz. Ali ve Câbir'den nakletmişlerdir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi li ahlâki'r-râvî*, 1/374; İbn Asâkir, *Târihu Dimâşk*, 53/347; Deylemî, *Firdevs*, 2/168; Zeynüddîn Muhammed Abdürrahûf el-Münâvî, *Fezû'l-kadîr şerhu'l-Câmi's-sağîr*, ta'lik. Mâcîd el-Hamevî (Mısır: el-Mektebetü'l-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1356), 3/411; Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân Müttaki Hindî, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, neşr. Bekri Hayyânî, Saffet Sakka. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405), 9/301. Süyûtî, tahrîc ettiği hadisten sonra sıhhati ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamış, Münâvî kısaca şerh ettikten sonra bu rivayetin zayıf olduğunu belirtmiştir. Elbânî, bu hadisin isnadında yer alan ve hadis uydurmasıyla tanınan Osman b. Abdîrrahman sebebiyle bu rivayete mevzu hükmünü verir. Bkz. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, *Zaifü Câmiu's-sağîr ve ziyâdetuh*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.

[13] Temizliğe vurgu o kadar fazladır ki imanının yarısı sayılır. Müslim, "Tahâret", 1; Tirmizî, "Da'avât", 86; Dârimî, "Vudû", 2.

[14] Buhârî, "Tıb", 30.

[15] İbn Mâce, "Sıyâm", 22.

bağlayıcı olup olmamasına gelince Hz. Peygamber'in tıbbı dair tavsiye ve uygulamalarının olduğu gibi değil, ortaya koyduğu prensipler noktasında bir bağlayıcılığın söz edilebilir.

Bununla birlikte Allah Resûlü'nün (s.a.v.) içinde yaşadığı toplumun bu alandaki birikiminden ve dönemin tabiplerinin bilgilerinden, kısaca içinde yaşadığı gelenekten tamamen müstağni kaldığını söylemek gerçekçi değildir. Onun gerek kendi hastalığı sırasında tedavi olduğu dönemin tabiplerinden gerekse rahatsızlanan bazı sahâbîlerini yönlendirdiği doktorlardan birtakım tıbbî bilgiler edinmesi tabiidir. Nitekim İran'daki Cündişapur tıp okulunun varlığı ile mukayese edildiğinde ona göre pek gelişmemiş olsa da Hicaz bölgesinde yetişmiş tabipler vardı. Nitekim Arap Yarımadası'nda İslâmiyet öncesi dönemde şöhrete ulaşmış pek çok doktordan söz edilmektedir. el-Hâris b. Kelede (ö. 13/634), Nadr b. el-Hâris (ö. 2/624) ve sahâbî Dımâd b. Sa'lebe el-Ezdî (ö.?) bunlardan bazılarıdır.^[16] Bunlardan İslâm dönemine erişmesine rağmen Müslüman olmayan ve Taif'te yaşayan el-Hâris b. Kelede, Resûl-i Ekrem'in sağlığında tabiplik yapmış ve Allah Resûlü, hasta olan bazı kimseleri tedavi etmesi için ona bazı hastaları yönlendirmiştir.

Tıbb-ı nebevînin genel özelliklerine gelince bunun ilk ve en temel prensibini en açık biçimde “Allah Teâlâ, indirdiği her hastalığın devasını da indirmiştir”^[17] ve “Allah, ihtiyarlık hariç, şifasını indirmedeği hiçbir hastalığı yaratmamıştır, dolayısıyla tedavi olunuz”^[18] mealindeki hadislerde bulmak mümkündür. Bu hadis, aynı zamanda hastalık ve şifayı Yaratıcı ile irtibatlandırarak metafizik ve ulvî bir kaynağa bağlamakta,^[19] onu bir imtihan unsuru olarak değerlendirmektedir. Burada hem hastalık ve şifanın Allah'tan geldiği vurgulanmakta hem de tedavi olmanın Allah'ın bir emri olduğuna dikkat çekilmektedir. Başka bir ifade ile Hz. İbrahim'in duasında vurgulandığı üzere^[20] hakikî müsebbib ve hastalıklara şifa veren Allah Teâlâ'dır;^[21] şifa O'nun izniyle^[22] olup sebepleri de yaratan Allah'tır. Bu çerçevede hekim, elinden geleni yapar; hastanın iyileşip iyileşmemesi ise Allah'ın elindedir.

[16] Muhammed el-Halîlî, *Tıbbü'l-İmâmî's-Sâdik* (Necf: Mektebetü Menşurâti'l-Haydariyye, 1389/1970), 10-11; Mahmut Denizkuşları, *Peygamberimiz ve Tıp* (İstanbul: Doğuş Yayınları, 1981), 11.

[17] Buhârî, “Tıbb”, 1; İbn Mâce, “Tıbb”, 1; Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshâk el-İsfehânî Ebû Nuaym, *et-Tıbbü'n-Nebevî*, thk. Mustafa Dönmez et-Türkî (Dâru İbn Hazm, 2006), 1/173-176.

[18] Ebû Dâvûd, “Tıbb”, 1; Tirmizî, “Tıbb”, 2; Meclîsî, *Bihâr*, 59/46-47.

[19] eş-Şuarâ 26/80.

[20] eş-Şuarâ 26/79-81.

[21] “Ey insanların Rabbi! Hastalığı gider, şifa ver, Şâfi yalnızca Sensin.” Bkz. Buhârî, “Mardâ” 20; “Tıbb”, 38. Bkz. İbn Mâce, “Tıbb”, 24.

[22] Ebû Dâvûd, “Tıbb”, 19.

Nitekim ağır bir şekilde hastalanan ashâbdan Es'ad b. Zürrâre'nin (ö. 1/623) boğazındaki yarayı Allah Resûlü (s.a.v.) dağlamasına rağmen Esa'd vefat etmiştir.^[23]

Tıbb-ı nebevînin temel ilkelerinden olan hastalıkların ârız olmasında asıl müsebbibin Allah Teâlâ olduğu, hastalığının yanı sıra devasının da yaratıldığı inancı, hem tabipleri hastalıkların sebep ve çarelerini araştırmaya sevk etmiş hem de hastalıkların kaynakları hakkındaki batıl inanışlara mâni olmuştur. *Sünnetüallah*, insanların dünya hayatında nimetlerin yanında daha çok kendi elleriyle yaptıkları şeylerin bir sonucu olarak başta hastalıklar olmak üzere korku, açlık, malın eksilmesi ve can kaybı gibi hususlarla imtihan edilecekleri^[24] şeklinde tecelli etmektedir. İnsanlara düşen bunları öncelikle Allah'ın bir imtihanı olarak değerlendirmek, kendinden kaynaklanan bir ihmal yoksa bunların diğer faktörlerin neticesi şeklinde neşet etmiş olabileceğini göz ardı etmemek, her ne sebeple olursa olsun başa gelen hastalıkların çaresini aramanın, şifa talebinde bulunmanın ve tedavi olmanın kaderin bir parçası olduğunu^[25] unutmamaktır.

Tıbb-ı nebevînin ikinci kısmını hastalıkların tedavisi teşkil etmektedir. Bilinen bir gerçektir ki, Resûlullah'ın asıl görevi, Allah'ın koyduğu temel ilkeler çerçevesinde ümmetinin dinî ve uhrevî hayatını tanzim etmek ve iki cihanda mutlu olmalarının yollarını göstermektir.^[26] Yukarıda dikkat çektiğimiz gibi tıp, dünyevî meseleler arasında görülse de bu durum, Resûl-i Ekrem'in ümmetinin sağlığı ile ilgilenmesine ve bu konuda birtakım tavsiyelerde bulunmasına ve kendi tecrübelerini aktarmasına mâni değildir. Bu bağlamda tıbb-ı nebevîde belli başlı tedavi yöntemleri; perhiz, kan aldırma (hacamat), buruna ilaç damlatma,^[27] su ile (humma gibi hastalıkları) tedavi,^[28] bal, çörekotu, zeytinyağı, acve hurmasının^[29] yanı sıra bazı bitkileri ilaç olarak kullanma, dağlama^[30] vb. olup bunlar, dönemin imkânları ve uygulamalarını yansıtan çoğu tarihî olan hususlardır. Bunlardan başka

[23] *Müsned*, 27/166.

[24] el-Bakara 2/155.

[25] Bkz. Tirmizî, "Tıb", 21; İbn Mâce, "Tıb", 1.

[26] Nebevî, *Şerhu Müslim*, 15/116.

[27] Buhârî, "Tıb", 9. Allah Resûlü, bazı ilaçların kullanılış yöntemini öğretmiştir. Meselâ "Size şu üdu'l-Hindî'yi (topalak otu) tavsiye ederim; onda yedi şifa vardır. Bademcik için burundan damlatılır; zâtü'l-cenb (böğürlerdeki ağrılar) için ise ağızdan içirilir." Buhârî, "Tıb", 9.

[28] Buhârî, "Tıb", 28; Su ile tedavi için bkz. Tirmizî, "Tıb", 33. Hz. Peygamber hasta olup ateşi yükseldiğinde üzerine farklı kuyulardan getirilen suların dökülmesini istemiştir. Bkz. Buhârî, "Vudû" 47; "Tıb", 22; İbn Mâce, "Tıb", 19.

[29] Buhârî, "Tıb", 52.

[30] Buhârî, "Tıb", 3, 4.

rukye^[31] ve istiâze^[32] tıbb-ı nebevîde önemli bir yeri haizdir. Meselâ “Üç şeyde şifa vardır: Hacamat, bal şerbeti ve dağlama; fakat dağlamaktan hoşlanmam”^[33] rivayetinde, yaralanmalarda kanın durdurulması ve yaradaki mikropların arındırılması amacıyla uygulanan dağlama metodunun yaşadığı çağdaki tedavi usûllerinden olduğu, o günkü şartlarda alternatifinin keşfedilmediği için tavsiye edildiği izahıtan vârestedir. Nitekim Muhammed el-Bâkır'ın (ö. 117/735) ifade ettiği gibi Arapların tıbbı; hacamat, hukne, banyo, burundan ilaç damlatma (su‘ut), zararlı maddeleri kusma yoluyla dışarı atırma (kay), bal gibi gıdalar kullanmaya dayanmaktadır.^[34]

Dikkat çekmek istediğimiz diğer bir husus, tıbb-ı nebevînin koruyucu hekimlik (hıfzıssıhha/tıbb-ı vikâî) ve tedavi yöntemleri (tıbb-ı ilâcî) olmak üzere iki basamaktan oluştuğu, koruyucu hekimliğe daha fazla vurgu yapıldığıdır; zira sağlığı korumak önceliklidir. Sağlığa itina gösterilmesi hâlinde hastalıklardan azamî derecede uzak durulacağı için tedavi daha sonraki aşamayı teşkil edecektir. Nitekim modern tıp “Sağlığı korumak, ilaç kullanmaktan daha iyidir” ilkesiyle aynı gerçeğe dikkat çekmektedir. Bu çerçevede tıbb-ı nebevînin koruyucu hekimlik kısmı; en güzel ve sistemli perhiz olan oruç,^[35] gece namazı, ağız ve beden temizliği,^[36] soğuktan korunma, manzaralı mekânlarda oturma, sağlıklı ev ve beldelerde yaşama, seyahat etme, sağlığa zararlı iklim şartlarında yolculuktan ve güneşte fazla kalmaktan kaçınma,^[37] salgın hastalıkların bulunduğu ortamlardan uzak durma (karantina),^[38] şiddetli sıcaklarda beden ısısının düşürülmesi, düzenli uyku için uygun vakitleri seçme, sağlıklı ve temiz gıdalarla beslenme^[39] ve zararlı yiyeceklerden kaçınma,^[40] vücudu kuvvetlendirmek için özel hazırlanmış

[31] Geniş bilgi için bkz. Veli Atmaca, *Hadislerde Rukye Hz. Peygamber ve Sahâbenin Uygulamaları Işığında Şifa Hadisleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010).

[32] Bkz. Buhârî, “Tıb”, 38.

[33] Buhârî, “Tıb”, 3, 4.

[34] Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme fî usûli'l-eimme*, thk. Muhammed b. Muhammed el-Hüseyn el-Kâinî (y.y. Müessisü Meârifî İslâmî İmam er-Rızâ, 1418), 3/175. Söz konusu metotlar için bkz. Sünnî kaynakları için bkz. İbn Kayyim, *et-Tıbbü'n-nebevî*, 1/96.

[35] “Oruç tutunuz, sıhhat bulunuz...” (Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-evsat*, 8/174) buyurulması, tutma imkânı olanlar için orucun ne kadar sağlığa faydalı olduğunu beyan etmektedir.

[36] Ağız ve diş temizliği için o gününün imkânları çerçevesinde misvak kullanılması teşvik edilmiştir. Bkz. Buhârî, “Savm”, 27; İbn Mâce, “Tahâret”, 7; Nesâî, “Tahâret”, 4; Tirmizî, “Edeb”, 41.

[37] *Müsned*, 2: 383; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 15.

[38] “Bir yerde tâun (gibi bulaşıcı bir hastalık) çıktığını işittiğinizde (size bulaşmaması için oraya) girmeyin, sizin bulunduğunuz yerde tâun zuhur ederse o beldeden çıkmayın.” Buhârî, “Tıb”, 29; Müslim, “Selâm”, 98; *Muvatta*’, “Câmi”, 673; *Müsned*, 3/85, 143.

[39] Buhârî, “Ahkâm”, 9.

[40] İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tıbbü'n-Nebevî*, 66.

macunlar kullanma, gerektiğinde kan aldırma (hacamat),^[41] vücut direncinin düşmesi durumunda besin değeri yüksek gıdalar alma, ateşli bazı hastalıklarda suyun tedavi edici özelliklerinden yararlanma,^[42] şifalı su ve hamamlarda yıkanma, zehirlenmeye karşı acve hurması yeme,^[43] güzel koku kullanma,^[44] göze sürme çekme,^[45] saç bakımı^[46] ve sağlıklı elbiseler giyme,^[47] elbise temizliğine dikkat etme,^[48] gözünü dinlendirici manzaralara bakma ve giyim kuşamda uygun renk seçme gibi hususları ihtiva etmektedir.

Tıbb-ı nebevînin öngördüğü esaslardan biri de tıbbın bir uzmanlık işi olduğudur. Bu sebeple Hz. Peygamber, hastaların uzman ve ehil kişiler tarafından tedavi edilmesi gerektiği esasını getirmiştir.^[49] Zira sağlığı korumak farz olduğu gibi ehil olmayan birinin tedavi ettiğini zannederek hastaya kalıcı zararlar vermesi de haramdır; ihmâl ya da kasıt durumunda ehil olmayan kişi tazminle sorumludur.^[50] Bu sebeple İslâm hukuku, tıbbı bilmediği hâlde hekimlik yapmaya kalkışan kişinin hastaya verdiği zararı tazmin edeceği kaidelerini vaz etmiştir.

2. İsnâşeriyye İmâmîyyesi'ne Göre İmamların Tıbbının Alanı ve Temel Özellikleri

Yukarıda zikrettiğimiz ilkeler çerçevesinde asıl konumuz olan İsnâşeriyye İmâmîyyesi'ne göre imamların tıbbının alanı ve temel özelliklerini, aşağıda müstakil başlıklar altında ve ana hatlarıyla zikretmek faydalı olacaktır. Bunun için önce bu alandaki Şîî âlim ve araştırmacılar tarafından meydana getirilen literatüre işaret etmemiz gerekmektedir.

[41] Buhârî, "Tıb", 3, 4.

[42] Buhârî, "Tıb", 7. Ateşli hastalığında su ile ateşinin giderilmesini tavsiye etmesi bu mânada yorumlanabilir.

[43] *Müsned*, 3/52, 112; Buhârî, "Et'ime", 43.

[44] *Müsned*, 19/305 Güzel koku, Hz. Peygamber'in sevdiği ve ikram edildiğinde reddetmediği sünnetlerdendir. Bkz. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshâk el-İsfehânî, *et-Tıbbü'n-Nebevî*, thk. Mustafa Dönmez et-Türkî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006), 1/209.

[45] *Müsned*, 5/343; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdisi ve'l-âsâr*. thk. Kemal Yusuf el-Hüt (Riyad: Mektebetü'r-Rüsd, 1409), 5/37.

[46] "Resûlullah'ın saçını gürdü ve temizdi." Bkz. Müslim, "Hayz", 57; *Müsned*, 12/380; Hz. Peygamber saçlarını tarar ve eşlerine taratırdı. Bkz. *Müsned*, 42/480.

[47] Resûlullah (s.a.v.); keten, pamuk ve sert olmayan giysileri tercih ederdi. Bkz. Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, thk. Habîbü'r-Rahmân el-A'zamî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts), 64.

[48] "(Tercihen) Beyaz elbise giyiniz, o daha temiz ve hoştur". İbn Mâce, "Tıb" 5.

[49] Kendisinin dönemin tabiplerinden el-Hâris b. Kelede'ye tedavi olması, ashâbdan Sa'd b. Ebî Vakkâs hastalandığında tedavi olmak üzere ona götürülmesini tavsiye etmesi bunun bir göstergesidir. Ebû Dâvûd, "Tıb", 12; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 6/50.

[50] Ebû Dâvûd, "Diyât", 23; Nesâî, "Et'ime", 41; İbn Mâce, "Tıb", 16; Ali Kaya, "İslam Hukukuna Göre Hekimin Tıbbî Müdâhalede Doğan Hukukî ve Cezai Sorumluluğu", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 17/4 (2004): 296.

2.1. İmamların Tıbbına Dair Literatür

Tıbbı dair rivayetler, Şîa hadis kaynaklarında dağınık vaziyette yer aldığı gibi imamların tıbbına dair müstakil kitaplar da telif ve tasnif edilmiştir. Meselâ Ca'fer es-Sâdık'a (ö. 148/765) *el-İhlîylece/el-İhlîlece* (الْإِهْلِيَّةُ),^[51] Ali er-Rızâ'ya (ö. 203/818) hastalıkların tedavisi ve ilaçlara dair *Risâle-i zehebiyye Tıbbü İmam er-Rızâ*^[52] isimli tıbbı dair iki farklı kitap nisbet edilmiştir.

Şîi araştırmacı Muhammed Mehdi es-Seyyid Hasan el-Hirsân, imamların tıbbına dair birtakım kitaplar zikretmiştir. Ancak onun verdiği listede bazı müelliflerin vefat tarihleri, bazılarının kitabının tam adı, matbu mu yoksa mahtut mu olduğuna dair bilgilerde eksiklik bulunmaktadır. Biz tespit edebildiğimiz kadarıyla bu listeye müelliflerin vefat tarihlerini ekledik ve söz konusu listeyi buna göre düzenleyerek kronolojik hâle getirdik; ayrıca listenin sonuna çağdaş araştırmacılara ait bazı eserleri ilave ettik. Şîi tıbbı ya da tıbb-ı eimme literatürüne dair sözü edilen listenin tahkikini, listede bulunmayan eserleri tespit ederek müellifler ve eserleri hakkındaki detaylı bilgileri, neşredeceğimiz bir başka çalışmaya bıraktık. Aşağıda ismi zikredilen Şîi âlimler, imamların tıbbını konu edinen kitaplar telif etmişlerdir:

- “1. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Seyyâr el-Basrî. On birinci imam Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Askerî (ö. 260/873-3) zamanında yaşamıştır. Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Necâşî (ö. 450/1058-9), üç râvi vasıtasıyla el-Basrî'den hadis nakletmiştir. Şeyh Sadûk (ö. 381/991), *el-Hisâl*'inde ve Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Berkî (ö. III /IX. asrın sonları) *el-Mehâsin* isimli eserinde bu kişiden hadis rivayet etmişlerdir.
2. Ebü'l-Hasan Mûsâ b. el-Hasan b. Âmir b. 'İmrân b. Abdillah b. Sa'd el-Eş'arî el-Kummî (ö. 262'den sonra). Tıbbı dair eserinin ismi zikree dilmemektedir.

[51] Mustafa Öz, Mufaddal b. Ömer'den rivayet edilen *Kitâbü't-Tevhîd ve'l-ihlîlce*, *Tevhîdü'l-Mufaddal* diye de anılır” diyerek kitabın ismini “*el-İhlîlce*” şeklinde tesbit etmiştir. Bkz. “Ca'fer es-Sâdık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993) 7/3. Ancak Şîi âlimler bu ismi *el-İhlîlece* şeklinde tesbit ve telaffuz etmektedirler, bizim tercihimiz de bu yöndedir. Bu kitap, talebesi Ebû Muhammed Mufaddal b. Ömer el-Cu'fi el-Küfî'nin Ca'fer es-Sâdık'tan rivayetlerinden müteşekkildir. thk. Kays el-Attâr, Kum: Mektebetü Allâme el-Meclisî, 1385'te (Hâmişinde Allâme el-Meclisî'nin şerhi ile birlikte) tek cilt olarak neşredilmiştir. Ayrıca bkz. Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Ali el-Meclisî (II. Meclisî), *Bihârü'l-envârü'l-câmia li-düerri ahbârü'l-eimmeti'l-athâr*, thk. heyet (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, İhyâu Kütübü'l-İslâmiyye, 1429/2008), 1/38; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/22.

[52] Kıymetinden dolayı altın suyu ile yazıldığı için *Risâle-i zehebiyye* adı verildiği belirtilmekte ve bunun Ali b. Rabban et-Taberî'ye ait 850 yılında kaleme alınan *Firdevsü'l-Hikme*'den daha önce yazıldığı bilinmektedir. Eser Halife Me'mûn'un talebi üzerine yazılmıştır. Muhammed Ali el-Bâr tarafından, İmam Ali er-Rızâ, adıyla tahkik edilip (Beyrut: Dâru'l-Menâhil'de, 1992)'de neşredilmiştir. Tıbb-ı nebevî özelinde yazılmış ilk eser olarak kabul edilir. Bkz. Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi* (İstanbul: Çağdaş Basın Yayınları, 2004) 83; Mustafa Dönmez, *Ebü Nuaym el-İsfahânî'nin et-Tıbbü'n-Nebevî İsimli Eserinin Tahkiki* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005), 80; İbrahim Canan, *Hz. Peygamber'in Sünnetine Tıp (Tıbb-ı Nebevî)* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 59.

3. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Recâ el-Becelî el-Kûfî (ö. 266/880). Tıbbâ dair eserinin ismi zikredilmemektedir.
4. Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Faddâl b. Ömer b. Eymân el-Fethî (ö. 270/883'ten sonra). Tıbbâ dair eserinin ismi zikredilmemektedir.
5. Abdullah b. Ca'fer b. el-Hüseyin b. Mâlik b. Câmî' el-Humeyrî (ö. 290/902'de Kûfe'ye gelmiştir), *Kurbü'l-Isnâd*^[53] isimli kitabın müellifidir. III (XI). Ve IV (X). asır râvilerindedir.
6. Ebü'n-Nadr Muhammed b. Mes'ud b. Muhammed b. 'Ayyâşî es-Sülemî es-Semerkindî (ö. 320/932). Tıbbâ dair eserinin ismi zikredilmemektedir.
7. Ebü'l-Hasan b. Ali b. el-Hüseyin b. Mûsâ b. Bâbaveyh el-Kummî (ö. 329/941), *Men lâ yahduruhü'l-fakîh* adlı eserin müellifi Şeyh Sadûk'un (ö. 381/991) babasıdır.
8. Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyin b. el-Hasan Zü'l-Kummî (ö. 350/958)
9. Yedinci imam Mûsâ b. Ca'fer el-Kâzım'ın (ö. 183/799) ve sekizinci imam Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın (ö. 203/818) ashâbından olan Bistâm'ın oğulları el-Hüseyin b. Bistâm b. Sebûr ez-Zeyyât ile Abdullah b. Bistâm b. Sebûr ez-Zeyyât (IV. asır),^[54] müştereken *Tıbbü'l-eimme*^[55] adıyla bir kitap telif etmişlerdir.
10. Ebû Ahmed Abdülazîz b. Yahyâ b. Ahmed b. İsâ el-Celudî, Ebülkâsım Ca'fer b. Muhammed el-Kûleveyh (ö. 367/977-9). Tıbbâ dair eserinin ismi zikredilmemektedir.
11. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Yahyâ b. 'İmrân b. Abdillâh b. Sa'd b. Mâlik el-Eş'arî el-Kummî (ö.?), *Nevâdiru'l-hikme* adlı eserin müellifidir.
12. Ebû Abdillâh Muhammed b. 'Ubeydillâh el-Cennebî el-Berkî (ö.?) (Kitabının ismi zikredilmemiştir).
Ayrıca imamların ashâbından sonra yaşamış bazı âlimlerin imamların tıbbî ile ilgili telifatı bulunmaktadır.
13. es-Seyyid Ebû Muhammed Zeyd b. Ali b. el-Hasan el-Hüseyinî (ö.?), Şeyh et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) öğrencisidir.
14. Şeyh Ahmed b. Sâlih el-Bilâdî el-Bahrânî el-Cehramî (ö. 1124/1712). İçinde tıbbâ dair rivayetleri zikrettiği *et-Tıbbü'l-Ahmedî* isimli bir eser telif etmiştir.

[53] https://www.aldhiaa.com/arabic/books/alhadis_va_olome/moton_hadithie/gorbol_estenad/gorbol_estenad.pdf; <http://alhassanain.org/arabic/?com=book&id=94>. Bu eser elektronik ortamda neşredilmiştir.

[54] Ancak bu iki kardeş, Şii biyografi müellifleri tarafından tevsik edilmemişlerdir. Eski Yunan ve Câhiliye dönemi halk tıbbına dair bilgileri de ihtiva eden ve müştereken telif ettikleri bu eser, *Tıbbü'n-Nebevî* adını taşımaktadır. Meclisi'nin *Bihâr*'ında kullandığı kaynaklardan olsa da mevzûk bir eser değildir. <http://www.duas.org/tibb.htm>

[55] Kum: Dâru's-Şerifi'r-Rızâ, 1411.

15. es-Seyyid Abdullah Şübr el-Kâzımî'nin (ö. 1242/1827) *Tıbbü'l-eimme*^[56] isimli bir eseri bulunmaktadır.
16. Muhammed Kâsım b. Gulâm Ali, bir tabip olup imamların tıbbına dair kitap telif etmiştir.
17. Çağdaş Şîi araştırmacılardan Muhammed Şerîf b. Muhammed Sâdık el-Havatunabâdî de *Tıbbü'l-eimme* üzerine kitabı olan müelliflerdendir. Ayrıca onun *Şerhu Tıbbî'n-Nebî*'si ile *Şerhu Tıbbî'r-Rızâ* adlı eserleri vardır.
18. es-Seyyid Mahmûd, *Mefâtihu's-sihha* isimli bir eser telif etmiştir.^[57]

2.2. İmamların Tıbbının Mahiyeti ve Bilimler Arasındaki Yeri

Şîa'ya göre tıp lüzumlu ilimlerdendir. Şîa kaynaklarında ilimlerin *beden (fizikî) ilimleri* ve *din (metafizik) ilimleri* olarak ikiye ayrıldığı şeklindeki bilgi, Resûlullah'a (s.a.v.),^[58] Hz. Ali'ye (ö. 40/661) ve Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn'e (ö. 94/712) nisbet edilmiştir. Şöyle ki ilmin kapısı olarak nitelenen^[59] Hz. Ali'nin, ilmi, *beden (fizikî) ilimleri* ve *din (metafizik) ilimleri* şeklinde iki grupta özetlediği,^[60] başka bir rivayette onun “Dört çeşit ilim vardır: Din için fıkıh, beden için tıp, dil için gramer ve mevsimleri ayırt etmek ve zamanı bilmek için yıldızların tetkiki (astronomi)^[61] şeklinde bunları genişlettiği nakledilmiştir. İlimin iki ana gruba ayrıldığı Zeynelâbidîn'e de atfedilmektedir. Şîa hadis kaynaklarında nakledildiğine göre Abbâsî halifelerinden Hârûn er-Reşîd'in (ö. 193/809) Hıristiyan olan uzman bir tabibi bulunmaktaydı. Mezkûr tabip, Zeynelâbidîn'e hitaben “Kur'ân'da tıp ilmi bulunmamaktadır. Hâlbuki ilim; *bedenler ilmi* ve *din ilimleri* şeklinde ikiye ayrılır” demesi üzerine o, “Allah

[56] Beyrut: Dâru'l-Mürtezâ, 1430/2009.

[57] Muhammed Mehdi al-Seyyid Hasan el-Hirsân, <https://www.al-islam.org/islamic-medical-wisdom-tibb-al-aimma/foreword>

[58] Meclisî, *Bihâr*, 1/220.

[59] Tirmizî'nin lafzı “Ben hikmet eviyim; Ali onun kapısıdır” şeklindedir. Bkz. Tirmizî, “Menakıb”, 20; Diğer bazı kaynaklarda ise Allah Resûlü'nün “Ben ilim şehriyim, Ali onun kapısıdır; ben hikmetin yurduyum, Ali onun kapısıdır; şehre girmek isteyen kapısından gelsin” buyurduğu nakledilmiştir. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim, el-Müstedrek ale's-Sahihayn, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 3/138; Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, el-Mu'cemü'l-kebir, thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi (Riyad: Dâru's-Samûi', 1415/1994), 11/65. Bu rivayeti bir çalışmasına konu ediniş inceleleyen Seyid Avcı, ilgili rivayet hakkında muhaddislerin “sahih, hasen, zayıf ve uydurma” şeklinde dört farklı yaklaşım sergilediklerini, son tahlilde “bu hadis muhaddisler arasında tartışma konusu olsa da hadisin bir aslının bulunduğu ve hasen kategorisinde yer aldığı, ancak hilafetle bir ilgisinin bulunmadığı” sonucuna varmıştır. Bkz. Seyit Avcı, “Ben İlim Şehriyim Ali de Onun Kapısıdır Hadisi Üzerine”, Marife, 4/3 (2004): 372-375, 381.

[60] Halilî, *Tıbbü'l-İmâmî's-Sâdık*, 18. Şîa temel hadis kaynaklarında bu rivayeti tespit edemedik.

[61] Seyyid Hasan el-Kabâncî, *Müsnedü İmam Ali*, thk. Tâhir Selâmî (y.y. Merkezü'l-ebhâsi'l-akâidiyye, t.y), 9/2; Meclisî, *Bihâr*, 1/218; Mirzâ Huseyn et-Taberî Muhaddis en-Nürî, *Müstedreki'l-vesâil ve müstenbetü'l-mesâil*. Beyrut 1987; 4/278; 13/104; Halilî, *Tıbbü'l-İmâmî's-Sâdık*, 19.

Teâlâ bütün tıbbî yarım satırlık âyette özetlemiştir: ‘Yiyiniz, içiniz, (bunlarda dengeli olup) israf etmeyiniz’.^[62] Resûlullah (s.a.v.) da ‘Mide hastalık evi, perhiz ise devanın başıdır; her bedene alıştığı şeyi veriniz’^[63] buyurmuştur” dediğinde mezkûr tabip, “Kitabınız Kur’ân ve peygamberiniz Hz. Muhammed, Galen tıbbına dair hiçbir şeyi hariç bırakmamıştır” şeklinde karşılık vermiştir.^[64]

Hemen ifade edelim ki IX. (XV.) yüzyılın ikinci yarısında tohum (germ) teorisinin zuhuruna kadar hem İslâm dünyasında hem de Avrupa’da “hümorale patoloji teorisi” hâkimdi.^[65] Kadîm tıp anlayışında olduğu gibi, söz konusu tıp anlayışında kişinin sağlığı kan, balgam, sarı safra ve kara safra şeklindeki dört *ahlâtın*^[66] dengeli ve mutedil olmasına bağlıdır. Öyle ki Ca’fer es-Sâdık ve Ali er-Rızâ gibi imamlardan nakledilen tıbbî bilgilerde, onların insan metabolizmasını dikkate aldıkları ve kişinin sağlığını korumasının dengeleri korumasına bağlı olduğuna vurgu yaptıkları görülmektedir. Nitekim Abbâsî halifelerinden Me’mûn’un (ö. 218/833) İmam Ali er-Rızâ’dan tıbb-ı nebevîye dair bir kitap yazmasını istediği, onun hastalıkların tedavisi ve ilaçlara dair yukarıda bahsini ettiğimiz *Risâle-i zehebiyye Tıbbü İmam er-Rızâ* adıyla tafsilatlı bir kitap telif ettiği nakledilmiştir.^[67] Bu kitap; beslenme miktarı, kalitesi, zamanı ve her mevsime göre diyet formülleri, iklim ve havanın insan bedeni üzerindeki etkileri ve hava değişikliklerine göre nasıl davranılacağı; sıcak, soğuk, nemli ve kuru havanın insandaki dört *ahlât* (kan, balgam, safra ve

[62] el-A’râf 7/31.

[63] (المعدة بيت الداء والحمة رأس الدواء) “Mide hastalık evi, perhiz devanın başıdır” sözü hadis olmayıp Arap tabiplerinden el-Hâris b. Kelede’ye aittir. Bkz. Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *el-Mekâsîdül-Hasene*, thk. Muhammed Osman el-Haset (Beirut: Dâru’l-kütübi’l-Arabî, 1405/1985), 1/611; Ebü’l-Fidâ İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ ve müzîlül-İlbâs*, thk. Abdülhamîd b. Ahmed b. Yusuf el-Hindevî (el-Mektebetü’l-Misriyye, 1420/2000), 2/252. Ancak doğru bir tespit olduğundan bazı imamlar tarafından da tekrar edilmiş veya onlara da atfedilmiştir.

[64] Meclisî, *Bihâr*, 62/123.

[65] “Tıp” Bu dört sıvının her biri soğuk ve sıcak, kuru ve yaş olmak üzere dört temel nitelikten ikisine sahiptir. Meselâ kara safra soğuk ve kurudur, kan ise sıcak ve yaştır. Bu dört sıvının (ahlât-ı erbaa) birinde dengesizlik meydana geldiğinde hastalık ortaya çıkar. Bu durumda yapılacak tedavi, meselâ kanı toplardamardan almak (fasd) ve hacamat yoluyla aşırı sıvıları izâle etmek yahut kan ve balgam yapıcı diyetler vb. yoluyla eksik sıvıyı tekrar çoğaltmak suretiyle dengeyi yeniden sağlamayı amaçlamaktadır. Peter E. Pormann, “Tıp”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/96.

[66] Dört ahlât; balgam, sarı safra, kan ve kara safra sevda diye bilinen dört sıvı (bkz. İbn Sinâ, *el-Kânûn fi’t-tıb*, thk. Muhammed Emin ed-Danâvî (y.y., ts.), 1/33) olup bunlar insanın hararet, soğukluk (burûde), ıslaklık (rutubet) ve kuruluk (yebûse) şeklindeki dört tabiatından biri ile tezâhür etmektedir. İnsanın sağlıklı olması söz konusu dört sıvının bunların dengeli olmasına bağlıdır. Bunların bozulması hastalığa yol açar. Bkz. Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî el-İlbîrî, *Muhtasar fi’t-tıb el-‘ilâc bi’l-ağziye ve’l-a’sâb fi bilâd*, thk. Muhammed Emin ed-Denâvî (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998), 61.

[67] Hur el-Âmilî, *el-Fusûlül-mühimme*, 3/152; Ebrahim Azarpour, Maral Moraditochae, Hamid Reza Bozorgi, “Herbalism in Medical Imam Reza. Journal on New Biological Reports”, *JNBR* 4/1 (2015): 14.

kara safra)^[68] üzerindeki tesirleri, bunların sağlığa ve kişinin psikolojisine etkisi; su çeşitleri, en güzel sular; düzenli uykunun sağlık üzerindeki tesiri; ağzın, dişlerin ve üreme organlarının temizliği, mideyi koruma, yaşlanmanın sağlık üzerindeki etkileri, hacamat gibi yollarla kan aldırmanın usûlü ve faydaları; banyo, sauna gibi sıcak su ve buhar banyolarının vücuda ve sağlığa etkileri, yolculukta sağlığı koruma, cinsî münasebette temizliğe dikkat etme ve bunun doğacak bebek üzerindeki tesirleri; cüzzam (leprosy), bir cilt hastalığı olan sedef (vitiligo), eklem ağrıları (arthralgia), hemoroid, felç (paralysis), mide rahatsızlıkları, böbrek taşı rahatsızlıkları (renal stone), hepatit vb. hastalıklardan korunma yolları gibi hususları ihtiva etmektedir.^[69]

İmamların tıbbına dair eserlerde Hz. Ali'nin “*İnsan vücudu karmaşık (kompleks) bir dünyadır ve insan, bedeninin hastalıklarından sorumludur. İnsan metabolizması hastalıklara karşı kendi içinden tedavi üretir*”^[70] dediği göz önüne alınırsa hıfzıssıhhanın öncelendiği, günümüzün de temel problemlerinden olan zaruret olmadığı hâlde gelişigüzel antibiyotik kullanımı gibi o dönemde mevcut olan ilaçlara hemen başvurulmamasının, her hastalık için geçerli olmasa da bazı basit rahatsızlıklarda vücudun kendi kendini tamir etmesine fırsat tanınmasının tavsiye edilmesi dikkat çekicidir. İmam Ali er-Rızâ'nın (ö. 203/818) ölen bir kişi hakkında “Ona masaj yapılsaydı yaşardı” demesine bakılırsa ona göre “kaçınılabılır” ve “kaçınılamaz” şeklinde iki tür ölüm olduğu anlaşılmaktadır. Kişi, hastalığın türüne uygun ilaç kullanma, masaj yaptırma, sadaka ve zekât verme, dua gibi usûllerle hastalıklarına derman aramalıdır.^[71] *Risâle-i zehebiyye Tıbbü İmam er-Rızâ*, günümüzün de en yaygın sağlık problemlerinden olan diyabet ve kalp rahatsızlıklarına daha o zamandan dikkat çekmesi ve onlara karşı tedbirler tavsiye etmesi açısından önem arz etmektedir.

Ayrıca Şîa hadis kaynaklarında, toplumun önderi olarak görülen masum imamlardan başta sağlığı koruma (hıfzıssıhha), hastalıkların tedavisine yönelik olarak bazı tedavi metotları, ilaçlar, hastalıkları ve zararlı şeyleri uzaklaştırma, gıdalar, zikir ve dualar gibi çeşitli bilgiler nakledilmiştir. Daha önce vurguladığımız üzere tıpta önce hastalanmamak esas olduğundan imamların tıbbında da hastalıklardan korunmaya ve tedaviye yönelik en çok tavsiye edilen metotlar arasında *istiâze* ve dua başta gelmektedir. Öyle ki Kur'ân,

[68] Bkz. İbn Sinâ, *el-Kânûn fi'l-tıbb*, 1/283.

[69] Ebrahim Azarpour, Maral Moraditochae, Hamid Reza Bozorgi, “Herbalism in Medical Imam Reza”, 14.

[70] Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/24, 25; <https://en.shafaqna.com/55891/medicine-imam-reza-s/> erişim: 18 Mayıs 2020.

[71] <https://en.shafaqna.com/55891/medicine-imam-reza-s/>

öncelikle rûhî ve imanî hastalıklara karşı şifa ve rahmet olarak gönderilmiş^[72] olsa da imamlar şifa amacıyla fizikî hastalıklara karşı Kur'ân'dan bazı âyetler ve dualar okumuşlardır. Fâtiha sûresi ve Âyetü'l-kürsî bunların başında gelmektedir. Nitekim Ca'fer es-Sâdk, sırf Allah rızası için hasta ziyaretine gidenin duasının müstecap olacağını ifade etmiştir.^[73] Söz konusu rivayetlerin Ehl-i sünnet âlimleri tarafından kaleme alınmış olan tıbb-ı nebevî hadisleri ile uyum içinde olduğu, dikkat çekmek istediğimiz hususlar arasındadır.

2.3. İmamların Tıbbî Bilgilerinin Kaynağı

Bazıları tıbbın kaynağını Keldânîlere, bazıları Yemen ve Bâbil'e ya da çoğunluğun yaptığı gibi Eski Yunan'a nisbet etse de tabip ve tarihçi İbn Ebî Useybia'nın (ö. 668/1269) '*Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâtî'l-etubbâ*' adlı eserinde dediği gibi onu tek bir millete ya da beldeye dayandırmak isabetli değildir.^[74]

Diğer yandan Hint, İran, (kısmen) Yunan ve Mısır kültürü gibi kadim kültürlerde tıp bilgisi, "ilahî bir bilgi türü" olarak algılanmaktadır. Bu sebeple söz konusu bilgiye sıradan kişiler değil, ancak gayb bilgisine sahip olduğu iddia edilen kişiler ulaşabilirler.^[75] Nitekim Şîa hadis kaynaklarındaki ilgili rivayetlerden anlaşıldığına göre, imamların tıp bilgisi aynı şekilde ilahî kaynağa dayandırılmaktadır. Ca'fer es-Sâdik'ın bu ilmi ataları vasıtasıyla Resûlullah'tan (s.a.v.) aldığı, onun ise Cebrail kanalıyla Allah Teâlâ'dan öğrendiği belirtilmekte, imamların bunların dışında birinden tıp ilmine dair bir bilgi almadıkları vurgulanmaktadır.^[76] Nitekim uzunca bir rivayette, peygamberlerin ve masum imamların tıbbî bilgilere tecrübe ile değil, onların kendilerine bildirilmesiyle vâkıf oldukları kaydedilmektedir; zira bu bilgileri elde edebilmek için imamların bütün beldeleri dolaşmalarının, her ağacı ve bitkiyi tanımalarının, hangi ilacın neye iyi geldiğini tecrübe etmelerinin pek güç olduğu ifade edilmektedir.^[77] Buna göre ilaçların özellikleri, cinsleri,

[72] el-İsrâ 17/82. Krş. Yunus 10/57; el-Fussilet 41/44. Nitekim Şîi müfessir Tabersî (ö. 548/1154) bu âyeti, Kur'ân cehâletin körlüğüne ve imanda şekketme şaşkınlığına karşı şifadır. O, ayrıca kalplere de şifadır. Kur'ân'ın Kıraatiyle bereketlenilir, illetleri defetmede ondan yardım istenir. Kısaca o, insanların dünyalarına da ahiretlerine de şifa olup müminlere rahmettir şeklinde yorumlanmıştır. Bkz. Ebû Ali Eminüddin Fazl b. Hasan b. Fazl et-Tabersî, *Meccmaü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Murtezâ, 1427/2006), 7/217-218.

[73] Meclisî, *Bihâr*, 78/358.

[74] Halilî, *Tıbbü'l-İmâmî's-Sâdik*, 9.

[75] Veli Atmaca, *Tarih Boyunca Hastalık Algılamasında Dua Şifa İlişkisi* (İstanbul: Gerekli Kitap, 2011), 29-30.

[76] Halilî, *Tıbbü'l-İmâmî's-Sâdik*, 8; imamların muhaddesün oldukları ve ilham aldıklarına dair bkz. İbrahim Kutluay, *Şîa'da Hadis Usûlü Ehl-i Sünnet Hadis Usûlü İle Mukayeseli Bir Çalışma* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 86 vd.

[77] Ca'fer es-Sâdik, *el-İhlîce*, thk. Kays el-Attâr (Kum: Mektebetü Allâme el-Meclisî, 1385), 120-121; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/28.

faidaları ve hastalık nev'ilerine dair bilgilere insanlar akıl ve tecrübeleri ile değil, peygamberlerin bunları haber vermesiyle sahip olmuşlardır.^[78] İlk tıp bilgilerinin ilahî kaynaklı olduğu hususu, Grek ve putperest hekim Galen'in yanı sıra Hıristiyan ve Müslüman âlimlerin çoğunluğunun üzerinde birleştiği bir görüştür. Bu çerçevede Şîa'da şifalı bitkilerin Allah tarafından nebîlere ve sâlih kullara bildirildiği savunulmaktadır. Allah'ın izniyle bazı bitkiler, ne tür hassalar ihtiva ettiklerini nebîlere ve sâlih kullara hâl diliyle haber vermişlerdir. Meselâ Hz. Süleyman'ın mihrabında bir tür ot (haşîşe) bitmiş, o, Hz. Süleyman'a “*Beni al; zira ben şu şu hastalıklara devayım*” diye haber vermiştir. Hz. Süleyman, ömrünün sonlarına doğru mihrabında gördüğü ota adını sormuş ve ondan adının *harnûbe* (خرنوبه) olduğunu öğrenmiştir.^[79] İddia edildiğine göre Ehl-i beyt imamlarının bilgileri, bitmeyen bir kaynağa dayanmakta; imamlar bunları Allah Resûlü'nden ve onun Ehl-i beyt'inden öğrendikleri, Allah Resûlü'nün ise mevcut hastalıklar, bunların ilaçları ve tedavi yolları gibi hususlardaki bilgileri son tahlilde Cebrâil vasıtasıyla Allah Teâlâ'dan vahiy yoluyla aldığı savunulmaktadır. Buna göre masum imamlar, sadece imanî ve ruhî hastalıkları değil bedenî hastalıkları da tedavi etmektedirler. İmamların, ruhî ve psikolojik hastalıkların belirtilerine vâkıf oldukları ve onlara karşı tedavi tavsiye ettikleri gibi onların bedenî hastalıklarla ilgili de bilgileri bulunmaktadır.^[80]

Bu arada imamlara dayandırılarak Şîa hadis kaynaklarında zikredilen tıbbîa dair görüşlere “rivayet edilmiş/rivayetlere dayalı tıp” adı verilmiştir. İmamların tıpla ilgili sözlerine yer veren Şîa kaynaklarında ısrarla vurgulanan hususlardan biri, imamların tıpla ilgili sahih sözlerini nakleden râvîlerin ve hadis imamlarının Yunan ve Hind tıbbından haberlerinin olmadığı, kendi dönemlerinde yaşayan tabiplerle görüşmedikleri ya da tıbbîa dair bu bilgileri tıbbîa dair kitaplardan aktarmadıklarıdır.^[81] Bununla birlikte Abbâsî halifesi Me'mun'un (786-883) o dönemde Abbâsî devletin başkenti olan Merv'de organize ettiği birkaç ilmî toplantıda İmam Ali b. Mûsâ er-Rızâ (ö. 203/818), Süryânî hekim Yuhannâ b. Mâseveyh (777-857)^[82] ve Cibrâil b. Buhtîşû' (ö.

[78] Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/28.

[79] Küleynî, *el-Kâfî*, 8/83-84; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/21.

[80] Muhammed Mehdî al-Seyyid Hasan el-Hirsân <https://www.al-islam.org/islamic-medical-wisdom-tibb-al-aimma/foreword>

[81] Hirsân, <https://www.al-islam.org/islamic-medical-wisdom-tibb-al-aimma/foreword>

[82] Ebû Zekeriyâ Yuhannâ (Yahyâ) b. Mâseveyh, Abbâsîler döneminin meşhur Süryânî hekimidir. Babası Ebû Yuhannâ'nın Cündişâpûr Bimâristanı'nda eczacı olarak görev yaptığı nakledilmektedir. İran dilinde Yuhannâ adı yoktur. Yuhannâ b. Mâseveyh'i dönemin Cündişâpur Üniversitesi tıp profesörlerinden biri olarak nitelemek isabetli gözükmemektedir.

213/828)^[83] ile karşılaşmışsa da imamın onlardan tıbbî bilgi almadığı kabul edilmektedir. Aslına bakılırsa İsnâaşeriyye, meseleyi mânevî hastalıklara deva olduğundan şüphe bulunmayan Kur'ân'ın buna ilave olarak bedenî hastalıklar için de bir şifa olduğu temeline dayandırdığı anlaşılmaktadır. Buna göre Kur'ân'ın tefsirini ve bu şifa yönünü en iyi bilen kimse, Kur'ân'ın kendisine indirildiği Hz. Peygamber'dir. İlmi ondan alan Ehl-i beyt imamları, söz konusu bilgilere bu yolla vâkıf olmaktadır. Nitekim başka bir rivayetten öğrendiğimize göre İmam Ca'fer es-Sâdık; beyin, kalb, ciğer, kan, omurga, göz, kulak, burun, kirpik, kaş gibi pek çok azanın fonksiyonlarını, niçin bu şekilde yaratıldıklarını ve yaratılış hikmetlerini açıklamıştır. Kendisini dinleyen Hintli kişi (el-Hindî), kendisine “Bu bilgileri nereden elde ettiniz?” dediğinde imam, “*Onu imam olan babalarımından aldım; onlar Resûlullah'tan (s.a.v.); o, Cebrâil'den; Cebrâil de bedenleri ve ruhları yaratan Rabbü'l-âlemîn'den almıştır*”^[84] şeklinde cevap vermiştir.

Şia kaynaklarında nakledildiğine göre, tabiplere ve tıbbâ çok ehemmiyet verip Bağdat'ta ikamet etmelerini sağlayan, Süryanice tıp kitaplarını Arapçaya tercüme ettiren ve Cündişapur'dan sonra Bağdad'ı ilim ve tıp merkezi hâline getiren Halife Mansûr'un (ö. 158/775) huzurunda, Ca'fer es-Sâdık ile mezkûr Hintli tabip arasında bir muhavere olmuş; imam, Hintli tabibe soğuğu sıcakla, sıcaklığı soğukla, yaşı kuru ile, kuruyu yaş ile tedavi ettiğini, bunun ilmini Allah Teâlâ'dan ve Resûlullah'tan (s.a.v.) aldığını, midenin hastalık evi olduğunu,^[85] bedene alışık olduğu ve ona uygun şeyleri vererek hastalığı tedavi ettiğini söylemiştir.^[86] Hangisinin daha fazla tıp bilgisine sahip olduğu gündeme geldiğinde Ca'fer es-Sâdık, ilgili tabibe insan azalarının niçin bu şekilde yaratıldıkları ve bunların fonksiyonları üzerine yirmi soru yöneltmiş, ondan bunların cevaplarını alamamıştır. Bunun üzerine kendisi bu hususta ikna edici açıklamalarda bulunmuştur. Hintli tabip, imamın bu derin bilgisini anlayıp bunların ilahî kaynaklı olduğunu öğrenince Müslüman olmuş ve Ca'fer es-Sâdık'ın döneminin en âlim kişisi olduğuna tanıklık etmiştir.^[87]

[83] Ebrahim Azarpour, Maral Moraditochae, Hamid Reza Bozorgi. “Herbalism in Medical Imam Reza”, 14. Esasen 250 sene o sarayda tıbbî hizmet veren Buhtîşû' ailesi üyeleri de İranlı değil, esasen Nestûrî Hıristiyanlarındandır;

[84] Meclisî, *Bihâr*, 20/20; 58/310; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/50. Söz konusu tabiple imamın diğer muhavereleri için bkz. Ca'fer es-Sâdık, *el-İhlîlece*, thk. Kays el-Attâr (Kum: Mektebetü Allâme el-Meclisî, 1385), 69-73.

[85] Daha önce de ifade edildiği gibi bu söz Resûlullah'a (s.a.v.) ait değildir. Bkz. Sehâvî, *el-Mekâsîdü'l-hasene*, 1/611; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-îlbâs*, 2/252.

[86] Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/239; Meclisî, *Bihâr*, 58/10; Halilî, *Tıbbü'l-İmâmî's-Sâdık*, 12-13.

[87] Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/239; Meclisî, *Bihâr*, 58/310; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/49-50.

Bunları teyit eder mahiyette Şeyh Müfid (ö. 413/1022), “Tıp sahihtir, ona dair bilgi sabit olup bu Hz. Peygamber’e ve imamlara vahiy (ilham) yoluyla gelmiştir” demiştir. Müfid’e göre ulemâ, bunu Resûlullah’tan (s.a.v.) alırlar. Hastalığın gerçek yapısı hakkında şifahî bilgi ve Allah tarafından gönderilen bir bilgi (vahiy ya da ilham) olmadan hastalıkların devasına ve nasıl tedavi edileceğine dair malumat sahibi olmak mümkün değildir.^[88] Bu bakımdan Müfid, ifrat derecesindeki bu görüşüyle tıbbî tamamen ilahî bir kaynağa bağlamış olmaktadır.

İlham yoluyla bilgi aldıkları için fikhî meselelerde bile içtihat etmedikleri ileri sürülen, dolayısıyla bu konudaki görüşleri ilham yoluyla da olsa ilahî kaynağa dayandırılan^[89] masum imamların tıp bilgilerinin vahiy/ilham kaynaklı olması, İsnâaşeriyye açısından anlaşılabilir bir durumdur. Zira Şii âlimler, topluma önder olan imamların tam donanımlı ve insanların en bilgilisi olmalarını zaruri görmekteyler. Bu sebeple masum imamların imam olan ataları vasıtasıyla önceki peygamberlerin ilmî mirasına vâris oldukları, dolayısıyla bunlardan başkasından ilim öğrenmedikleri iddia edilmektedir. Bu bakış açısına göre, tıp bilgileri ilahî bir kaynağa müstenit olan imamların tabiplerden tıp öğrenmelerine ve diğer bilgileri almalarına ihtiyaç kalmamaktadır.

Kanaatimizce imamların dinî ve fikhî meselelerde ilham aldıkları iddiası İsnâaşeriyye açısından anlaşılabilir bir olsa da esasen her iki iddianın da ne derece isabetli olduğu ciddi bir problemdir. Bize göre imamların tıp bilgisinin hiç olmazsa bir kısmının Hz. Peygamber’e dayandırılması sebebiyle son tahlilde ilahî kaynaklı olması mümkün ise de bunun tamamının vahye ya da ilhama müstenit olduğunu iddia etmek isabetli değildir. Zira Hz. Peygamber’in yukarıda tartıştığımız tıp bilgisinin, bir kısmı vahiy kaynaklı olmakla birlikte büyük ölçüde döneminin tabiplerinden, yaşadığı coğrafya ve kültürün birikimlerinden ve kendi tecrübelerinden oluştuğu açıktır. Bu durum Allah Resûlü için bile geçerli olduğuna göre, imamların tubba dair bilgi ve tecrübelerinin tamamının ilahî kaynaklı olduğunu ileri sürmek aşırıya kaçmaktır. Zira onların içinde yaşadığı toplumun ve kültürün bu alandaki bilgilerinden müstağni kaldıkları ya da bunlardan yararlanmadıkları düşünülemez. Ayrıca imamlar öncelikle toplumun dinî önderlerdir, onlardan mükemmel bir tıp bilgisine sahip olmaları şart olarak görülmez, bir tabip kadar tıbbî bilgilerinin olmaması kendileri için bir nâkisa teşkil etmez.

[88] Hirsân, <https://www.al-islam.org/islamic-medical-wisdom-tibb-al-aimma/foreword>

[89] Geniş bilgi için bkz. İbrahim Kutluay, “İsnâaşeriyye’ye Göre Masum İmamların Allah Teâlâ ile İletişim Vasıtası Olarak İlham ve Diğer Bilgi Kaynakları”, *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil ve İletişim”* edit. Yunus Araz, Sercan Yavuz, Barış Çakan. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yayınları (2019): 516-520.

2.4. İmamlara Göre Tıbbın Temel Esasları ve Hıfzıssıhhanın Değeri

Yukarıda tıbb-ı nebevînin esasını hıfzıssıhhanın teşkil ettiğini vurgulamıştık. Sağlığı korumaya özen gösterilmesine rağmen hastalığa yakalanılmıyışa yapılması gereken tedavi olmaktadır.^[90] Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ahkâm ve etik değerler itibarıyla büyük ölçüde tıbb-ı nebevînin üzerine bina olan İslâm tıp anlayışında ilaç vb. ile tedaviden (tıbb-ı ilâcî) önce koruyucu tıbbı önem verilmiştir. Allah’a kulluk edebilmek için sağlıklı olmak gerekmektedir ve bu farzdır; bunun için peygamberler, ümmetlerine bu hususta da önderlik etmişlerdir.

Şîa kaynaklarında imamlar içinde tıbbı dair en çok bilgi Ca’fer es-Sâdık’tan nakledildiğini ifade etmiştik. Ona göre, *dört ahlât* teorisine uygun olarak insanın (sağlık konusunda bilgisinin temeli ve) kıymeti kan, sarı safra, kara safra^[91] ve balgam şeklindeki dört mizacı (dört sıvı arasındaki dengeyi) bilmesinden kaynaklanır. Söz konusu dört mizaç; dördü destekleyici/direk, dördü ise rükün olmak üzere kendi içinde iki kısma ayrılır. Destekleyiciler akıl, akıldan gelen zekâ, anlayış, hıfz ve ilimdir. Rükünler ise nur, nâr, ruh ve sudan ibarettir.^[92] Hıristiyan hekim Yuhannâ b. Mâseveyh’in Ca’fer es-Sâdık’tan naklettiğine göre Ca’fer “Vücutun tabiî unsurları dördttür: Köle konumunda olan ve bazen efendisini öldürebilen kan, düşman olan ve kapıyı kapatsan da başka yerden gelen yel (rîh), kral ve karar verici mevkiinde olan balgam, yeryüzü konumunda olan ve bazen üzerinde yaşayanları sallayan safra” demiştir.^[93] Aynı şekilde İmam Ali er-Rızâ’ya göre insanda bulunan *ahlât-ı erbaa*dan kan, itaatkâr bir köledir; ancak bazen köle efendisini öldürebilir. Balgam, mücadeleci bir düşmandır; rîh (yel), idare eden bir melektir; safra arzıdır, kurduğunda üstündekiler de kurur.^[94] Ali er-Rızâ, insan vücudunu bir krallığa benzetmiş ve kalbin kral mevkiinde, kan damarlarının, sinirlerin ve beynin ise bu krallık içinde yer alan valiler konumunda olduğunu belirtmiştir. Kralın evi kalp, onun hâkimiyet alanı ise bedendir. Kişinin elleri, ayakları, gözleri, kulakları ve dili ise kralın ordusu ve onun mensuplarıdır. Mide, krallığın hazinesi (maliye), göğsü ise gizli planı (yıllık programı)dır. Ayrıca Ali er-Rızâ vücudun her bir azası için bir benzetmede bulunmuştur.

[90] Sadûk, (İbn Bâbeveyh) Ebû Ca’fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin, *el-İ’tikâdât*. thk. İsmâ Abdü’s-Seyyid (y.y. el-Mü’temerü’l-Âlemî li Elfiyeti’ş-Şeyh el-Müfid, 1413), 116.

[91] Bu, kara safra yerine metinde “rîh” şeklinde ifade edilmiştir.

[92] Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü’l-mühimme*, 3/243; Meclisî, *Bihâr*, 58/476; Şübr, *Tıbbü’l-eimme*, 1/53.

[93] Hirsân <https://www.al-islam.org/islamic-medical-wisdom-tibb-al-aimma/foreword>

[94] Şübr, *Tıbbü’l-eimme*, 1/47, 57; Hirsân, <https://www.al-islam.org/islamic-medical-wisdom-tibb-al-aimma/foreword>

Meselâ o, gözü işığa, kulakları dışarıdan alınan bilgileri kabul eden kaynağa; dili, dudakları ve dişleri kralın iradesini aktaran vasıtaya benzetmiştir.^[95]

Ca'fer es-Sâdık'a göre insanın yediği - içtiği şeyler ateşte (nâr) pişer; insan nurla görür, nurla iş yapar; rüzgârla (rîh) koku alır ve işitir, yiyecek ve içeceği su ile elde eder; ruhla hareket eder. Midede hararet olmasa hazım gerçekleşmez.^[96] Diğer azalara nisbetle kalbin bedendeki yeri, masum imamın toplumdaki konumu gibidir; diğer azaların kalbe, insanların da imama itaat etmesi gerekir.^[97] Kalp; bir şeye bakmak istediğinde göz o yöne yönelir, bir şeyi işitmek istediğinde kulağını açar ve dinler, koklamak istediğinde burun kokuyu alır.^[98] Ca'fer es-Sâdık'ın belirttiği üzere ruhun meskeni dimağdır, baş kesilince ruh da çıkar. Güneş, yörüngesinde olsa da ışıkları bütün yeryüzünü kaplar. Bunun gibi ruhun eseri bedendedir.^[99]

Ca'fer es-Sâdık, talebesi Mufaddal b. Ömer el-Kûfî'ye (ö. 185/801), neslin devamı ve çoğalması için Allah Teâlâ'nın karşı cinse karşı istek yarattığını vurguladıktan sonra, çocuğun nasıl teşekkül ettiğini, her insanın başının her insanın kendi vücut özelliklerine göre takdir edildiğini, başka birinin başının diğer bir insana uygun düşmeyeceğini, başın tek; el, göz, ayak gibi âzaların çift olmasının daha münasip olduğunu belirtmiştir. Ca'fer es-Sâdık'ın söz konusu hususlara vurgu yapmasının sebebi, bunların Allah'ın insanlara bahsettiği büyük nimetlerden olmasıdır.^[100] Ca'fer es-Sâdık'ın vurguladığına göre Allah Teâlâ, kulağın içine giren haşeratın yaşayamaması için helezon şeklinde ve içini acı bir tatta yaratmıştır; aksi takdirde insanoğlunu kulağından giren haşaratlar öldürürdü. İki dudağı da tatları alabilecek şekilde yaratmıştır ki insanoğlu tatlı ve acının tatlarını alabilsin. Ayrıca Allah Teâlâ'nın insanoğlunun iki gözünü, oval ve göz kapaklı biçimde yaratması, göze dışarıdan bir cismin girmesine mâni olmak içindir. Gözden akan gözyaşının tuzlu olması, gözün içine giren zararlı maddeleri bertaraf etmek içindir. Burunun soğuk yapıda ve dışarıya bir şeyin akabilmesine uygun şekilde yaratılması, başta olan hastalıkların burundan akarak çıkabilmesi içindir; aksi takdirde beyin kurtlanırdı.^[101] İnsanın sağlığını muhafaza edebilmesi için belli başlı sağlık kurallarını bilmesi, yediği- içtiği şeylerin sağlıklı ve kaliteli olmasına, uyku

[95] Ebrahim Azarpour, Maral Moraditochae, Hamid Reza Bozorgi. "Herbalism in Medical Imam Reza", 14-15.

[96] Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/51-52.

[97] Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/243; Meclisî, *Bihâr*, 58/476; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/53.

[98] Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1: 53.

[99] Meclisî, *Bihâr*, 6/111; 6/332; 58/251; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/58.

[100] Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1: 42.

[101] Meclisî, *Bihâr*, 2/424; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/47.

düzenine, stressiz bir hayat sürmeye çalışmaya ve egzersize dikkat etmesi gerekir; zira bunların her birinin insan sağlığına doğrudan etkisi vardır. Bu bağlamda Ca'fer es-Sâdık'ın “*Uyku bedeni, konuşma ruhu, sukût aklı rahatlatır*” sözü uykunun önemine dikkat çekmektedir.^[102]

2.5. Hastalık ve Şifanın Allah'tan Olduğuna İnanmak

Tıbb-ı nebevînin esaslarından biri de hastalık ve şifanın Allah Teâlâ'dan olduğunu bilmektir.^[103] Sünnî hadis kaynaklarında nakledilen bir habere göre Resûlullah (s.a.v.) bir sefer esnasında ashâbıyla sohbet ederken mü'minin başına gelen hastalıkların günahlarına keffaret olduğu bildirmiştir. Oradakilerden biri “Ey Allah'ın Resûlü! Hastalık nedir ki? Ben hiç hasta olmadım” dediğinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) “*Kalk yanımızdan, sen bizden değilsin!*” buyurmuştur.^[104] Bu rivayetten açıkça anlaşıldığına göre Allah Teâlâ, gerek sağlıkla gerekse hastalıklarla kullarını sınamaktadır. Keza Sünnet'te insanların ya da hayvanların birbirlerine bulaşıcı hastalıkları bulaştırdığı ifade edilmekle ve karantina uygulaması tavsiye edilmekle^[105] birlikte, bu durum hastalığı ilk defa yaratanın Allah Teâlâ olduğu gerçeğine aykırı değildir.^[106] Hadislerde, cüzzamlı hastalara onları rahatsız edecek şekilde bakılmasının yasaklanması,^[107] hastalığın Allah'tan olduğu ve elinde olmayan sebeplerle hastalanan kimseleri rahatsız etmeme anlayışının bir gereğidir.

Aynı şekilde sağlık, hastalık ve şifayı yaratanın Allah Teâlâ olduğu gerçeği, imamların tıbbında da vurgulanan hususlardandır. Nitekim Şîa kaynaklarında nakledilen bir habere göre Hz. Mûsâ, Allah Teâlâ'ya “*Yâ Rabbî hastalık ve şifa kimdendir?*” diye sorduğunda O, “*Bendendir, ancak kullar hastaları tabiplerin iyileştirdiğini zannederler*” buyurmuştur.^[108] Burada tabiplerin rolü inkâr edilmeyip hakikî müsebbibin ve yaratıcının eş-Şâfi isminin sahibi^[109] Allah Teâlâ olduğuna dikkat çekilmektedir. Hastalığı bir hikmete bağlı olarak yaratma Allah'a atfedilir; ancak bu durum tedaviye engel teşkil etmez ya

[102] Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/57.

[103] Veli Atmaca, “Hadisler Çerçevesinde Tıbb-ı Nebevî'nin İnanç Boyutu Üzerine”, *Hadis Tetkikleri Dergisi Journal of Hadith Studies*, 9/2 (2011): 37.

[104] Ebû Dâvûd, “Cenâiz” 1.

[105] Buhârî, “Tıb”, 53. “*Bir yerde veba (yatıbbı da bulaşıcı bir hastalık) zuhur ettiğini işitmişseniz oraya girmeyin, sizin bulunduğunuz yerde veba ortaya çıkmışsa (vebadan kaçıp kurtulmak için) oradan çıkmayın.*” (Buhârî, “Tıb”, 30) mealindeki hadis, ilahî bilgi ile ulaşılabilecek özellikler taşımaktadır.

[106] Buhârî, “Tıb”, 53.

[107] İbn Mâce, “Tıb”, 44.

[108] Sadûk, *el-İ'tikâdât*, 116; Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/15; Meclisî, *Bihâr*, 59/44-45; Nürî, *Müstedrekü'l-Vesâil*, 16/440; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/20.

[109] Buhârî, “Tıb”, 38; Ebû Dâvûd, “Tıb”, 17; Tirmizî, “Cenâiz”, 4.

da tedavi olmak Allah'ın takdir ve tercihinine karşı çıkmak olarak değerlendirilemez; zira *sünnetullah* insanların hastalıklarla imtihana tâbi tutulmaları ya da insanoğlunun çeşitli sahalardaki sağlıkla ilgili ihmalleri, insanların gerek bilerek gerekse imkânsızlıklardan dolayı sağlıklı gıdalarla beslen(e)memeleri, çevre kirliliği, stres, bilim ve teknolojinin sağladığı imkân ve kolaylıklar kadar bunların yol açtığı hareketsiz bir hayat, radyasyon gibi olumsuzlukların hastalıklara yol açması şeklinde tezahür etmektedir. Bu, aslında karada ve denizde insanın eliyle yaptıkları yüzünden fesadın olduğu âyetinde^[110] vurgulanan husustur.

Tıpla ilgili Şii kaynaklarda kuvvetli bir imanın sağlık üzerindeki müspet tesirine de dikkat çekilmiştir. Nitekim Meclisî'nin (ö. 1111/1699) yorumuna göre, deneme amacıyla kullanılan bazı ilaçların, inancı sağlam olan mü'minin bedeninde göstereceği tesir ile inançsız kişi ya da inancı zayıf olan kimsede meydana getireceği etki arasında fark olabilir. İlaç, hususî özellikler taşıdığı ve farklı bir yapıda olduğu için değil, Mü'minin onun Allah'tan geldiğine inanmasından ve O'na samimi bağlılığından dolayı söz konusu iki kişide aynı ilacın tesiri farklılık gösterebilmektedir.^[111]

İmamların tıbbının temel özelliklerinden biri de en kıymetli nimetlerden olan sağlık ve afiyeti Allah'tan bilme, bunların kıymetini takdir ederek Allah Teâlâ'ya, O'nun emirlerine uymak suretiyle şükretmedir; zira Allah'ın üzerimizdeki nimet ve lütufları sınırsızdır.^[112] Bu durum O'na çokça şükretmeyi gerektirmektedir. Ehl-i sünnet hadis kaynaklarında kaydedilen rivayetlerden anlaşıldığına göre insan bedeninde 360 mafsâl bulunmaktadır.^[113] Ayrıca Ca'fer es-Sâdık'ın Allah Resûlü'ne (s.a.v.) nisbet ettiği bir hadise göre o, insan bedeninde 360 damar olduğunu, 180 damardaki kanın hareketli, 180'inin ise sakin durduğunu; hareketli olan bir kan sakin olursa insanın uyuyamadığını, sakin olan bir kanın da hareket etmesi hâlinde insanın yine uyuyamadığını belirtmiş, sabah olduğu zaman insanın "*Elhamdüillâhi Rabbilâlemîn kesîran alâ külli hâl*" diyerek 360 defa dua etmesi ve şükretmesi lazım geldiğini haber vermiştir.^[114]

[110] er-Rûm 30/41.

[111] Hirsân, <https://www.al-islam.org/islamic-medical-wisdom-tibb-al-aimma/foreword>

[112] en-Nahl 16/18.

[113] Ebû 'Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdî, *el-Câmi'*, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1403), 11/37; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *Sahîh*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988), 14/452; Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali et-Temîmî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Dımaşk: Dâru'l-Memûn li't-Türâs, 1404/1984), 8/64.

[114] Küleynî, *el-Kâfî*, 2/275; Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/246; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/55.

2.6. Tedavi Olmanın ve Bunun İçin Uzman Hekimlere Başvurmanın Gerekli Olduğu

Sünnî kaynaklarda yer alan, kişinin hastalandığında tedavi olması gerektiğine, devası yaratılmayan hiçbir hastalığın olmadığına vurgu yapan hadisler,^[115] hastalıklara karşı şifa aramanın bir kulluk görevi olduğunu göstermektedir. Nitekim Muhammed el-Bâkır'a "Hastalanan kişi tedavi olmalı mı?" diye sorulduğunda o, "*Elbette tedavi olmalı; zira Allah devada bereket, şifa ve bol hayır yaratmıştır*" demiştir.^[116] Benzer bir rivayet Ca'fer es-Sâdık'a da nisbet edilmiştir. O, gerek hastalığı gerekse şifayı yaratanın Allah Teâlâ olduğunu, ayrıca O'nun şifası olmayan hiçbir hastalık yaratmadığını^[117] belirtmiştir. Bu sebeple kişi hastalığına iyi gelecek ilaçları kullanmalıdır.^[118]

Şii âlimler tarafından telif edilen tıbbî kaynaklarda ismi tasrih edilmeyen önceki peygamberlerden birinin hastalandığı, ancak onun "*Beni hasta eden Allah Teâlâ'nın şifa vermesi için tedavi olmayı terk edeceğim*" diyerek tedaviye başvurmadığı, bunun üzerine Allah'ın "*Tedavi olmadıkça sana şifa vermeyeceğim; zira hastalık da şifa da bendendir*" buyurduğu rivayet edilmiştir.^[119] Mesîh'e atfedilen bir haberde ise "*Yaralanmış kişinin kendi yarasını tedavi etmekten kaçınması, tedaviyi ihmal ettiğinden dolayı onu yaralayanın suçuna kendisini kesinlikle ortak yapar*"^[120] denilmektedir. Hatta ona göre kişi ihramda olduğu sırada hastalanmışsa ihram yasakları içine girse bile bazı yiyecekleri yemek suretiyle tedavi olmalıdır. Netice olarak tedavi olmanın ve bunun için uzman hekimlere başvurmanın gerekli olduğuna dair Sünnî kaynaklardaki rivayetlerle Şia kaynaklarındaki imamlara atfedilen *ahbâr* örtüşmektedir.

2.7. Haram ve Sarhoşluk Verici Maddelerle Tedavinin Haram Olduğu

Allah Teâlâ insana hastalık bulaşmaması, bünyesinin ve karakterinin zarar görmemesi gibi sebeplerle kan, leş ve içinde trişin gibi parazitleri barındıran ve başka zararları da bulunan domuz^[121] etlerini yemeyi haram kılmıştır.

[115] Buhârî, "Tıb", 1; Ebû Dâvûd, "Tıb", 1; Tirmizî, "Tıb", 2; İbn Mâce, "Tıb", 1.

[116] Hur el-Âmilî, *Vesâilü's-Şia*, 25/223; Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/22; Meclisî, *Bihâr*, 59/47; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/63.

[117] Bu mânadaki hadis, Sünnî kaynaklarda sahih bir isnadla zikredilmektedir.

[118] Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/22; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/63.

[119] Hur el-Âmilî, *Vesâilü's-Şia*, 2/410; Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/27; Meclisî, *Bihâr*, 59/47; 78/211; Nûrî, *Müstedrekü'l-Vesâil*, 2/154; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/62; Halilî, *Tıbbü'l-İmâmi's-Sâdık*, 70.

[120] Küleynî, *el-Kâfi*, 8/184; Hur el-Âmilî, *Vesâilü's-Şia*, 2/409; Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/27; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/63.

[121] el-Mâide 5/3.

Hadislerde de tabiatı itibariyle pis olan köpek dişleriyle avlanan hayvanların^[122] ve yırtıcı kuşların^[123] etleri ile pislik yemeği âdet edinen hayvanların (*cellâle*) tüketilmesinin yasaklandığı görülmektedir.^[124]

Öte yandan Allah Resûlü (s.a.v.) pis^[125] ve sarhoşluk verici maddelerin (içki) ilaç olarak kullanılmasına izin vermemiş, onun ilaç olduğunu söyleyen bir sahâbîye “O, hastalıktır” diye cevap vermiştir.^[126] İbn Mes’ud’un (ö. 32/652-53) rivayet ettiğine göre Resûlullah’a (s.a.v.) “*Allah Teâlâ, size haram kıldığı bir şeyde şifa yaratmamıştır*” buyurmuştur.^[127] Haram olan yiyecekleri yemek, içecekleri içmek suretiyle onlarda deva aramak yasaklanmış olmaktadır.

Tıbb-ı nebevîde olduğu gibi imamların tıbbında da haram ile tedavinin yasaklandığı göze çarpmaktadır. Nitekim yarasını iyileştirmek için sarhoşluk verici *nebizden* az miktarda ve zevk almadan içen bir kişinin durumu ve söz konusu fiilin hükmü sorulduğunda Ca’fer es-Sâdık “*Allah haram olan bir madde ile tedavi olmadaki şifa yaratmamıştır*”^[128] diyerek haram olan maddelerle tedavinin caiz olmadığını belirtmiştir. Ca’fer es-Sâdık Resûlullah’ın habîs olan şeylerle tedavi olmayı yasakladığını haber vermiştir.^[129] Bundan dolayı “*Bedene hastalık getirme ihtimali olan devadan kaçın*”^[130] denilerek ilaç ve tedavinin mümkün merteye başka hastalıklara yol açmaması, haram ve zararlı olmaması ilkesi getirilmiştir. Ayrıca bu konudaki kaynaklarda Allah Teâlâ’nın acıda (mur) şifa yaratmadığı kaydedilmektedir.^[131]

2.8. İklim, Mevsim ve Mekânların Sağlığa ve Hastalıkların Tedavisine Etkisi

İmamların tıbbına dair kaynaklarda, mevsimlerin, iklim şartlarının ve mekânların insan sağlığı ve hastalıklarla ilişkisine, ayrıca tedavinin başarısı

[122] *Müsned*, 1/ 226.

[123] *Müsned*, 1/ 275.

[124] *Müsned*, 1/ 226; Ebû Dâvûd, “Et’ime”, 25; Tirmizî, “Et’ime”, 24. Eti yenmeyen hayvanlar; tırnaklı ve pençeli yırtıcı kuşlar, köpek dişleri olup avını onunla parçalayan vahşi hayvanlar, tabiatı itibariyle iğrenç bulunan fare, yılan, kurbağa cinsinden hayvanları ve haşereler, ehli eşek eti, at, katır (Bkz. *Müsned*, 28/ 18) şeklinde sıralanabilir. Balık dışındaki deniz ürünleri ise mezhepler arasında ihtilafıdır.

[125] Ebû Dâvûd, “Tib”, 11.

[126] Ebû Dâvûd, “Tib”, 11; Tirmizî, “Tib”, 8.

[127] Ebû Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *Talebetü't-talebe* (y.y. 1311), 1/160.

[128] Küleynî, *el-Kâfî*, 6/413; Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 9/113; Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/146, 151, 175; Meclisî, *Bihâr*, 59/60, 61; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/67.

[129] Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/151; Meclisî, *Bihâr*, 59/61; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/70.

[130] Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/27; Meclisî, *Bihâr*, 59/47; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/62.

[131] Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/85. Ancak el-Antâkî'nin pek çok ilacın terkiibinde acının bulunduğunu belirtmesi, Ca’fer es-Sâdık’ın görüşünün genelleştirilemeyeceğini göstermektedir. Bkz. Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 2/433.

üzerindeki etkilerine dikkat çekilmektedir. Kullanılması gereken ilacın türü, dozu ve hastalıkların tedavi şekli her bölge için aynı değildir. Bu sebeple imamların kendilerine başvuran hastaların özel durumlarını ve şartlarını, yaşadıkları iklimi dikkate aldıkları görülmektedir. Sıcak iklimde yaşayan hastaya tavsiye edilen ilaç ve tedavi metodu ile soğuk iklimde yaşayan kişilerin ilaç ve tedavi metotlarının değişebildiği dikkat çekmektedir; zira her beden kendi şartları ve alışık olduğu çevre şartları vardır. Bazı insanlara fayda veren bir ilaç ve tedavi, aynı bölgede yaşasa da başka birine zararlı olabilir. Bu bağlamda Ca'fer es-Sâdık'tan sığanın soğuğa nisbetle daha faydalı olduğu nakledilse de bu rivayete zıt olarak Hz. Ali'den sığanın eza verdiği, soğğun da birtakım zorlukları ihtiva ettiği^[132] ve her hastalığın aslının soğuk olduğu nakledilmiştir.^[133]

Şeyh Sadûk'un kaydettiğine göre, Mekke ve Medine'nin havasını itibara alarak yapılan tavsiyeleri başka yerlere teşmil etmek isabetli değildir. Zira imamlar kendilerine hastalığı ile ilgili sorulan sorulara, çoğu kere soruyu yönelten kişinin özel durumunu ve şartlarını dikkate alarak cevap verdiklerinden bu tavsiyelerin başkaları için de geçerli olabileceğini varsaymak isabetli olmayabilir. Ayrıca Sadûk'a göre Şîa'ya muhalif olanlar, kitaplarda *tedlîste* bulunmuş olabilirler. İmamların sözlerini nakledenlerin, imamın ne dediğini bazen karıştırmış ya da bir kısmını ezberleyip korumuş, diğer kısmını ise unutmuş olmaları mümkündür.^[134]

3. İmamların Tıbbına Göre Bazı Tedavi Usûlleri

Aşağıda imamların tıbbında bazı tedavi usûllerinin belli başlılarını müstakil başlıklar altında hülâsa edeceğiz.

3.1. Dengeli Beslenme, Diyet ve Perhiz

Modern tıpta dengeli beslenme ve mideyi tıka basa doldurmaktan kaçınarak kararında yeme - içme; obezite, diyabet, kalp, tansiyon, kemik rahatsızlıkları gibi hastalıklardan korunmada önemli bir yer tutmaktadır.

Hz. Peygamber, *“İnsanoğlu, midesinden daha kötü bir kap doldurmamıştır”*^[135] buyurarak mideyi tıka basa doldurmayı ve zevk için yeme - içmeyi ağır bir dille tenkit etmektedir. Bu sebeple vücudun ihtiyacı kadar yeme- içme ve

[132] Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/60.

[133] Nûrî, *Müstedrekü'l-Vesâil*, 162/24; Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 1/56. Bu söz bazı Şîi kaynaklarda Resûlullah'a da nisbet edilmiştir. Bkz. Meclisi, *Bihâr*, 59/184.

[134] Sadûk, *el-İ'tikâdât*, 116.

[135] Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/268; Müsned, 28/422. İbn Hibbân, *Sahih*, 12/41; Bu rivayetin Şîi kaynakları için bkz. Meclisi, *Bihâr*, 63/337; Nûrî, *Müstedrekü'l-Vesâil*, 2/211.

perhiz, tıbb-ı nebevîde olduğu gibi imamların tıbbında da üzerinde ehemmiyetle durulan hususlardandır. İştahı ve ihtiyacı varken yemek, sağlıklı ve faydalı bir yemektir; iştahı yokken yemek ise kişiyi hasta eder.^[136] Kur'ân'ın “*Yiyin, için; ancak israf etmeyin*”^[137] şeklinde üç kelime ile tıbbî özetlediği ifade edilmiştir.^[138] Hz. Ali, oğlu Hasan'a “Sana riayet ettiğin takdirde ilaca ihtiyaç hissettirmeyecek dört genel prensip öğreteyim mi? Acıkmadan yemeğe oturma, yemeğe iştahın varken sofradan kalk, yiyeceklerini iyice çiğne, uykudan uyandıktan sonra kendini rahatlat!” diyerek doğru beslenme usûlünü öğretmiştir. Ayrıca Hz. Ali, yukarıda zikrettiğimiz âyetin tıp ilmini özetlediğine dikkat çekmiş, oburlukla sağlığın bir arada olamayacağını belirtmiştir.^[139] Keza Hz. Ali'ye “*Kalpleri çok yiyip içerek öldürmeyiniz, aşırı suyun bitkiyi öldürdüğü gibi çok yiyip içme de kalbi öldürür*” sözü atfedilmiştir.^[140]

Yuhannâ b. Mâseveyh'e göre Hz. Ali'nin beslenme konusundaki görüşü, ünlü Grek tabibi ve filozofu Galen'in görüşü ile paralellik arz etmektedir. Câhiliye dönemi Arap tabiplerinden el-Hâris b. Kelede'ye ait, “midenin hastalık evi, perhizin (zararlı yiyeceklerden kaçınmak), ilacın başı olduğu” sözü, Hz. Ali başta olmak üzere hemen pek çok imam tarafından tekrar edilmiştir. Öyle ki Ca'fer es-Sâdık'ın “İnsanlar az miktarda yemekle yetinseler vücutları sağlıklı olur” dediği kaydedilmiştir.^[141] Ca'fer es-Sâdık, acıkmadan yemek yendiği takdirde bunun dimağ zayıflığına yol açacağını ifade etmiştir.^[142] Midenin üçte birini yemekle, üçte birini su ile doldurup üçte birini ise boş bırakmak önemli bir prensiptir.^[143] Öyle ki tabipler, “Midenin üçte birinin yiyeceklerle doldurulması senin lehindedir; diğer ikisi ise seni tedaviye gelen tabibin lehindedir” demişlerdir.^[144]

[136] İslâm, Ehl-i Beyt, “Kelâmü İmâmi's-Sâdık fi't-tıbb”, <https://arabic.tebyan.net/index.aspx?pid=268204> erişim: 18 Mayıs 2020. <https://arabic.tebyan.net/index.aspx?pid=268204>

[137] el-A'râf 7/31.

[138] Halîlî, *Tıbbü'l-İmâmi's-Sâdık*, 16.

[139] Halîlî, *Tıbbü'l-İmâmi's-Sâdık*, 18; Hirsân, <https://www.al-islam.org/islamic-medical-wisdom-tibb-al-aimma/foreword>

[140] Halîlî, *Tıbbü'l-İmâmi's-Sâdık*, 18.

[141] Ona göre “Üç şey insanı şişman, üç şey ise zayıf ve yağsız yapar: Buhar banyosu, güzel kokuları koklama ve yumuşak giysiler giyme kişiyi yağlandırır. Aşırı yumurta yeme, ishal ve mideyi yiyeceklerle doldurma ise zayıflatır” demiştir. Ancak mideyi yiyeceklerle doldurmanın kişiyi zayıflatacağı problemlidir. Bkz. Hirsân, <https://www.al-islam.org/islamic-medical-wisdom-tibb-al-aimma/foreword>

[142] Ehl-i Beyt, “Kelâmü İmâmi's-Sâdık fi't-tıbb”, <https://arabic.tebyan.net/index.aspx?pid=268204>

[143] *Müsned*, 28/422. İbn Hibbân, *Sahîh*, 12/41.

[144] Ehl-i Beyt, “Kelâmü İmâmi's-Sâdık fi't-tıbb”, <https://arabic.tebyan.net/index.aspx?pid=268204>

3. 2. Sağlıklı Olduğu Müddetçe İlaç Kullanmamak ve Vücutun Kendi Kendini Tedavi Etmesine İzin Vermek

Sağlıklı olduğu müddetçe rutin kontroller dışında basit bir rahatsızlığı büyütüp doktora gitmemek lazımdır; zira bu, kişiyi hastalık hastası yapabilir ve aşırı olursa bazı psikolojik problemlere sebep olabilir. Ayrıca gereksiz yere alınan ilaç vücudun dengesini bozar. Şöyle ki hastalık dengeyi bozan bir unsur iken ona dengeyi bozucu ikinci bir unsurun eklenmesi ile vücut hastalığa yenik düşebilir. Nitekim Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) “*Vücûdun hastalığa dayandığı müddetçe ilaçtan uzak dur*”^[145] dediği, aynı şekilde Mûsâ el-Kâzım'ın (ö. 183/799) “*Kendini iyi hissettiğin müddetçe tabiplerin tedavisinden uzak dur; zira beden binaya benzer, az bir şey çoğalır yani binayı tamir etmeye kalkıştığında tamir edilecek pek çok kısım çıkar. Ayrıca bazı yiyeceklerden uzak durmak tedavinin temelidir. Mide hastalıkların evidir. Vücudunuza alışılageldiğiniz şeyi veriniz*”^[146] dediği nakledilmiştir. Her hastalıkta ya da hastalığa yakalanıldığında hemen ilaca sarılmamak, bir müddet vücudun kendi kendini tedavi etmesine izin vermek gerektiğine dair yine Mûsâ el-Kâzım'ın “*(Bir hastalığı iyileştirirken başka bir) hastalığa sebep olmayan ilaçtan ve sıhhat için vücudu ihtiyacı olmayan şeylerden uzak tutmaktan daha faydalı bir şey yoktur*” sözü bu noktada önemlidir.^[147] Mûsâ el-Kâzım'ın yukarıda kaydettiğimiz görüşüne benzer şekilde Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın (ö. 203/818) “*Vücudunuz hastalığa dayanabildiği müddetçe ilaç almaktan kaçınınız; hastalık giderek ilerliyorlarsa o takdirde ilaca başvurunuz*” dediği rivayet edilmiştir.

Elbette bunlar, hastalık teşhis edilir edilmez tedavi edilmesine ve belli zaman aralıklarıyla sağlığı genel kontrol (checkup) ettirmeye engel teşkil etmez; zira bazı hastalıklarda erken teşhisin ve hastalığın ilk safhasında tedaviye başlamanın, tedavinin başarı ile neticelenmesindeki rolü inkâr edilemez. Burada kastedilen, bir takıntı hâlinde her hastalıkta hemen ve gereksiz yere ilaç^[148] kullanıp vücuda zararlı maddelerin girmesi sonucu dengesinin bozulmasına mâni olmaktır.

[145] Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*. thk. Muhammed b. Muhammed el-Hüseyin el-Kâinî (y.y. Müessisi meârifî İslâmî İmam er-Rızâ 1418), 25. Ehl-i Beyt, “Kelâmü İmâmi's-Sâdık fi't-tıb”, <https://arabic.tebyan.net/index.aspx?pid=268204>;

[146] Meclisî, *Bihâr*, 59/45; Hirsân, <https://www.al-islam.org/islamic-medical-wisdom-tibb-al-aimma/foreword>

[147] Hirsân <https://www.al-islam.org/islamic-medical-wisdom-tibb-al-aimma/foreword>

[148] Buna çağımızda gereksiz yere antibiyotik kullanımı ile bağırsakta bulunan faydalı bakterilerin tamamen yok edilmesi sonucu bağırsıklık sisteminin zarar görmesi misâl verilebilir.

3. 3. Bazı Bitkileri İlaç Olarak Kullanmak

“Geleneksel tıp” ya da “halk tıbbı” diye de bilinen bu nev’i, temelde hastalıkların tedavisinde bitkilerin ya da bitki özlerinin kullanılmasına dayanır. Bu tür tıp, modern dönemde botaniğe dayalı tıp (botanical medicine, medical herbalism, herbal medicine, herbology, phytotherapy) gibi adlarla da anılmaktadır.^[149]

İlaçların özünün tabiatta mevcut olan bitkiler olduğu bilinmektedir. Kadim dönemden beri bazı bitkiler hastalıklara karşı vücut direncini korumada, bağışıklığı güçlendirmede ve hastalıkların tedavisinde etkin olarak kullanılmıştır. Çörek otu, zencefil, zerdeçal, sinameki bunlardan ilk akla gelenleridir. Nitekim İmam Ali er-Rızâ, erken dönemde bir Müslüman tarafından yazılmış tıp kitabı olarak *Risâle-i Zehebiyye*’sinde nar, incir, üzüm, mantar, hurma, salatalık, zencefil, zeytinyağı, frenk soğanı, mercimek, kabak, muz, erik, limon, patlıcan, bezelye, ada çayı, karpuz, sarımsak, su teresi, pancar, kına, hatmi, rezene, sedef otu, sumak, kimyon, elma, hindiba, marul, kereviz, tütüsü, ceviz, kişniş, fasulye, nergis, şeker kamışı, kiraz ve erik olmak üzere kırk civarında sebze ve meyvenin hassalarını, hangi hastalığa iyi geldiğini ve tedavi maksadıyla kullanılış usûlünü zikretmiştir.^[150]

3. 4. Rukye ve Dua

Hz. Peygamber’in “*Size şifâh iki şey olan bal ve Kur’ân’ı tavsiye ederim*”^[151] bu yurması, Kur’ân’ın mânevî hastalıklar için olduğu kadar maddî hastalıklar için de şifa maksadıyla okunabileceğine delâlet etmektedir. Doğrusu getirdiği ilkeler ve ihtiva ettiği emirler hakkıyla anlaşılıp uygulanırsa Kur’ân’ın bütün zihnî, psikolojik, ahlâkî ve ictimâî hastalıklara şifa olduğunda şüphe bulunmamaktadır.

Resûl-i Ekrem, Kur’ân’dan ilgili âyetlerin okunması ve Allah’ın isimlerinin anılması suretiyle dua ile tedaviye (rukye)^[152] müsaade etmiştir. Nitekim o, bir hastaya Allah Teâlâ’nın şifa lütfetmesi için Fâtiha sûresini okuyan ashâbdan

[149] Geniş bilgi için bkz. Azarpour, Ebrahim; Moraditochae Maral, Bozorgi Hamid Reza, “Herbalism in Medical Imam Reza”, 11.

[150] Bunların hassaları, faydaları ve hangi hastalıklar için kullanıldığı ile ilgili olarak bkz. Ebrahim Azarpour, Maral Moraditochae, Hamid Reza Bozorgi, “Herbalism in Medical Imam Reza”, 15-18. (ö. 13/634), Şia hadis ya da tıbbî eimme türü kaynaklarda yer alan özellikle çiçeklerin hassaları ile ilgili bazı rivayetlerin Sünnî tıbbı-ı nebevî kaynaklarında müştereken yer alması, bunların Şia menşeli olabileceğini düşündürmektedir. Geniş bilgi için bkz. Sabri Çap, “Gül Dışındaki Çiçeklerle İlgili Rivayetlerin Tahlil ve Tenkidi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 18/2 (2018): 305-331.

[151] İbn Mâce, “Tıb” 7.

[152] Rukye, “şifaya kavuşmak ve korunmak maksadıyla Kur’ân’dan bazı âyetleri, esmâ-i hüsnâyı veya Allah’ın sıfatlarını okuyup üfleme”ye denilmektedir. Bkz. Ebû Tâhir Muhammed b.

Ebû Said el-Hudrî'nin (ö. 74/693-94) bu fiilini onaylamıştır.^[153] Ancak rukyeye bâtil şeyler ve hurafeler karıştırmamak gerekmektedir. Zamanında ve zaman bir hekime tedavi olmak suretiyle şifa aramak demek olan “fiilî dua” ile Allah’ın güzel isimlerini, bazı âyetleri ve Resûlullah tarafından öğretilen duaları okumak suretiyle deva aramak yani “kavlî dua” birleştirilmelidir.

İmamların tıbbında, girişte de vurguladığımız gibi gerek hıfzıssıhhada gerekse hastalıkların tedavisinde pozitif tıbbın imkânlarından yararlanmanın yanında *rukye* ve *dua* da tavsiye edilmektedir. Ca’fer es-Sâdık’ın “*Duaya sarıl, zira o her derde devâdır*”^[154] sözü, meseleyi özetler mahiyettedir. Kur’ân âyetlerini ve Allah’ın isimlerini (esmâ-i hüsnâ) hastalık ve diğer musibetlerden korunmak ve tedavi olmak amacıyla okumak, âyetleri ve esmâ-i hüsnâyı şefaathçi edinmek, ruhun manevî kirlerinden arınması için çabalamak, zorlukları ve problemleri çözmek ve ağrıları bununla tedavi etmek, imamların tıbbının özellikleri arasındadır.

İmrân b. Husayn (ö. 52/672), Enes (ö. 93/711-12) gibi sahâbilerin Resûlullah’tan (s.a.v.) naklettiğine göre Allah Resûlü “*Rukye göz değmesine ve humma hastalığına karşı yapılır*” buyurmuştur.^[155] Bazı rivayetlerde *durdurulamayan kana* da rukye yapılabileceği ilave edilmiştir.^[156] Ca’fer es-Sâdık’a nisbet edilen bir habere göre o, Kur’ân’dan bazı âyetlere ve hadislere referansta bulunarak *rukye*de mahzur olmadığını ifade etmiştir. Mânevî hastalıklara şifa olan Kur’ân’ın maddî hastalıklar için de okunabileceği, bu sebeple ilgili rivayette onun şifa vermediği kişiye Allah Teâlâ’nın başka yollarla şifa vermeyeceği,^[157] zira Allah Teâlâ’nın Kur’ân’ı mü’minlere şifa olarak indirdiği belirtilmektedir. Bu yoruma göre Kur’ân’ın mânevî hastalıkların yanı sıra maddî hastalıklara da şifa olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Ca’fer es-Sâdık’tan göz değmesine, hummaya ve diş ağrısına (dırs) karşı rukye yapılmasında mahzur olmadığı görüşü rivayet edilmiştir.^[158] İlgili rivayetler dikkate alındığında, Kur’ân şifa olduğundan akrep, yılan vb. sokmasına karşı, ayrıca kendisine sihir yapılanlara ve akli hastalığı olanlara Kur’ân’dan bazı

Yakub Firûzâbâdî, *el-Okyanusü'l-basit fi tercümeti'l-Kâmüsü'l-muhit*, thk. Mektebü't-Türâs fi Müesseseti'r-Risâle (Beyrut: y.y. 2005), 1/335.

[153] Buhârî, “Tıb”, 33.

[154] Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/30.

[155] Buhârî, “Tıb”, 17; Müslim, “İmân”, 174; Meclisî, *Bihâr*, 76/365.

[156] Ebû Dâvûd, “Tıb”, 18.

[157] Bu ifade, bir rivayette Ca’fer es-Sâdık’a (bkz. Hur el-Âmilî, *Vesâil*, 6/236), *Müstedrekü'l-Vesâil*'de ise Resûlullah’a (s.a.v.) nisbet edilmiştir. Bkz. Sadûk, *el-İ'tikâdât*, 117; Nûrî, *Müstedrekü'l-Vesâil*, 4/312.

[158] Hur el-Âmilî, *Vesâil*, 6/236.

âyetlerle rukye yapılabileceği anlaşılmaktadır.^[159] Kur'ân'dan bir âyet yazılıp koruyucu olmak üzere çocukların boyunlarına takılabilir.^[160] Hür el-Âmilî'nin naklettiğine göre kötü göz, ateş, ağrısı ve ateşle birlikte seyreden hastalık için yapılacak tılsımlar yasak değildir.^[161]

Bazı hastalıklara, nazara ve sihire karşı Kur'ân'dan bazı sûre ve âyetlerin ya da Resûlullah'tan ve imamlardan nakledilen duaların okunması bilinen bir husustur. Öyle ki Fâtiha sûresi ve Âyetü'l-kürsî şifa maksadıyla okunan sûre ve âyetlerin başında gelmektedir.^[162] Şîa kaynaklarında da Muhammed el-Bâkır'dan hastalıklara karşı Fâtiha ve İhlâs sûrelerinin okunmasını, bu iki sûrenin şifa olmadığı kimseye, bunların tesirinin büyüklüğünü ifade sadedinde ve mübalağa üslubu ile başka bir şeyin derman olmayacağı rivayet edilmiştir.^[163] İmam er-Rızâ, bütün hastalıklar için *“Ey şifayı indiren ve hastalığı gideren, Resûlullah'a salât ve selam eyle, ağrıma şifa indir!”*^[164] mealindeki duanın edilebileceğini öğretmiştir. Aynı şekilde Şîa hadis kaynaklarında, imamların esmâ-i hüsnâyâ dâhil bazı isimlerle hastalıklardan Allah'a sığındıkları, hastalıklarına karşı Allah'tan şifa talep ettikleri nakledilmektedir.^[165] Söz konusu kaynaklarda ağızdaki yaralara ya da diğer bazı ağır hastalıklara karşı samimi olarak okunduğunda, Allah Teâlâ'nın şifa lutfedeceği umulan bazı dualar nakledilmiştir. Humma hastalığına karşı Cebrâil'in Resûlullah'a (s.a.v.) bazı dualar öğrettiği rivayet edilmiştir.^[166] Muhammed el-Bâkır'ın başı ağrıyan bir kimseye *“Karada, denizde, göklerde ve yerde varlıklar yaratıp yerleştiren ve her şeyi mükemmel olarak işiten ve tam olarak bilen Allah'a sığınırım”* mealindeki duayı okumasını tavsiye ettiği nakledilmiştir.^[167] Humma hastalığına yakalanan ve kendisinden dua talep edenlere yönelik olarak Ca'fer es-Sâdik, iki rek'at namaz kılınp bazı güzel isimlerini anarak Allah Teâlâ'ya sığınmasını ve O'ndan şifa talep edilmesini, ayrıca dualarına Allah'ın Resûlü'ne ve Fâtıma'ya şifa verdiği gibi kendisine de şifa vermesi için Allah'a yalvarılması yönünde

[159] Meclisî, *Bihâr*, 89/136-137.

[160] *Müsnedü Ali*, 1/245

[161] Hur el-Âmilî, *Vesâil*, 100/29; Ebü'l-Hasan şeklinde sadece künyesi zikredilen muhtemelen Ali b. Müsâ er-Rızâ'nın (ö. 203/818) humma hastalığına yakalanan oğlu için ellerine yazdığı bir dua nakledilmektedir. Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/161.

[162] Buhârî, “Tıp”, 50.

[163] Sadük, *el-İ'tikâdât*, 117.

[164] (يا مُنْزِلَ الشِّفَاءِ وَمُنْزِلَ الدَّاءِ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَأَنْزِلْ عَلَيَّ وَجِيعِي الشِّفَاءِ) Meclisî, *Bihâr*, 92/212; Hur el-Âmilî, *Vesâil*, 2/425; Muhaddis Nûri, *Müstedrekü'l-Vesâil*, 2/90.

[165] Nûri et-Tabersî, *Müstedrekü'l-Vesâil*, 6/319; Meclisî, *Bihâr*, 8/361-362.

[166] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يَا مُحَمَّدُ وَبِسْمِ اللَّهِ أَتُفِيكَ وَبِسْمِ اللَّهِ مِنْ كُلِّ دَاءٍ يُعْطِيكَ بِسْمِ اللَّهِ وَاللَّهُ شَافِيكَ بِسْمِ اللَّهِ حُدْنًا فَلْتُعْطِيكَ بِسْمِ اللَّهِ يَا مُنْزِلَ الشِّفَاءِ وَمُنْزِلَ الدَّاءِ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَأَنْزِلْ عَلَيَّ وَجِيعِي الشِّفَاءِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ فَلَا أَقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ لَتَنْزِلَنَّ بِإِذْنِ اللَّهِ كُتَيْبَةَ يَا مُنْزِلَ الشِّفَاءِ وَمُنْزِلَ الدَّاءِ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَأَنْزِلْ عَلَيَّ وَجِيعِي الشِّفَاءِ Bu dua, Ca'fer es-Sâdik'tan nakledilmiştir. Bkz. Küleynî, *el-Kâfî*, 8/109.

[167] Hur el-Âmilî, *Vesâil*, 2/422.

bazı dualar öğretmiştir.^[168] Bundan başka, diğer yaralara karşı imamlardan bazı dualar tavsiye edilmektedir.^[169]

Nazara ve sihire karşı da bazı âyetlerin^[170] ve duaların okunması tavsiye edilmiştir.^[171] Nazar ve sihir yapıldığının, buna karşı bazı tedbirler alındığının Asr-ı saâdet'ten temeli bulunmaktadır. Öyle ki gerek Sünnî gerekse Şîa kaynaklarında nakledildiğine göre, Medine döneminde Yahudi Lebîd b. A'sam, Resûlullah'a (s.a.v.) sihir yapmış ve onu Zû Ervân kuyusuna atmıştır. Cebrail'in bu durumu haber vermesi üzerine Allah Resûlü, Hz. Ali'yi göndererek sihir için hazırlan maddeyi kuyudan çıkarıp kendisine getirmiştir.^[172]

İmamlardan nakledilen kapsamlı dualar arasında Allah'ın cemalini, mülkünü, vechini ve Resûlullah'ı vesile ederek yarattığı şeylerin şerrinden yine Allah'a sığınma bulunmakta,^[173] ayrıca Şîa hadis kaynaklarında farklı hastalıkları karşı hangi sebze, meyve türünden bitki ve yiyeceklerin nasıl kullanılacağı,^[174] bazı hastalıkların^[175] tedavi usûlü ve okunacak dualar nakledilmekte^[176] ve haftanın yedi farklı gününde okunacak yedi farklı dua yer almaktadır.^[177]

Sonuç

Şîa'da bir grup âlim, Nebevî tıbbın kutsiyetine, imamlardan nakledilen tıpla ilgili haberleri dâhil etmiştir. Tıba dair rivayetler Ehl-i sünnet hadis mecmualarında *Kitâbü't-tıb*, *Kitâbü'l-cenâiz*, *Kitâbü'l-merzâ*, *Kitâbü's-selâm* gibi müstakil bölümler altında zikredilirken söz konusu rivayetlerin Şîa kaynaklarında dağınık vaziyette yer aldığı görülmektedir. On iki imam içinde Hz. Ali, Muhammed el-Bâkır, Ca'fer es-Sâdık ve Ali er-Rızâ'dan tıba dair rivayetlerin nakledildiği, bunlar içinde de en çok Ca'fer es-Sâdık'tan rivayetler geldiği

[168] Nûrî et-Tabersî, *Müstedrekü'l-Vesâil*, 6/319; Meclisî, *Bihâr*, 88/491.

[169] (فَلَا يَفُتُّرُ وَالْعَيْنُ فَلَا تَشْهَرُ تُرَدُّهُ بِسْمِ اللَّهِ أَرْقِيكَ بِسْمِ اللَّهِ الْأَكْبَرِ مِنَ الْجَدِيدَةِ وَالْخَجَرِ [الْمَلْبُودِ] وَالثَّابِ الْأَسْمَرُ وَالْعَرِيقُ) Bu dua, sağ el yara üstüne konup üç defa okunur. Bkz. Nûrî et-Tabersî, *Müstedrekü'l-Vesâil*, 4/317.

[170] Bu âyetler; Yûnus 10/81-82; en-Nâziât 79/27-28. el-Arâf 7/118, 119, 120, 121,122.

[171] Meclisî, *Bihâr*, 13/68; 60/1; 92/127; Nûrî et-Tabersî, *Müstedrekü'l-Vesâil*, 6/389.

[172] *Müsnedü Ali*, 2/554; Meclisî, *Bihâr*, 60/24; Buhârî'nin rivayetinde hâdiseyi Âişe nakletmekte olup kuyuya bir grup sahâbî gönderilmiştir. Bkz. Buhârî, "Tıb", 50; İbn Kayyim, *et-Tıbbü'n-Nebevî*, 94.

[173] Küleynî, *el-Kâfî*, 2/538.

[174] Bkz. Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 2/114-208; 2/431-483.

[175] Bkz. Şübr, *Tıbbü'l-eimme*, 2/236-431.

[176] Bkz. Hur el-Âmilî, *el-Fusûlü'l-mühimme*, 3/157-246.

[177] Hangi hastalığa karşı hangi duanın okunacağına dair imamlardan bazı *ahbâr* nakledilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Ayşe Dumanlı, *Şîa'ya Göre Rukye Rivayetleri ve Ehl-i Sünnet Rivayetleri İle Mukayesesi: Kitâbü Tıbbi Ehl-i Beyti'n-Nebî Özelinde* (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ, 2012), 28-97.

görülmektedir. Ayrıca imamların tıbbına, onlardan gelen ilgili rivayetleri cem etmeye yönelik zengin bir literatürün oluştuğu dikkat çekmektedir. Hatta *Tıbbü Ca'fer es-Sâdık*, *Tıbbü Ali er-Rızâ* gibi bu alanda hususi kitaplar telif edilmiş, Ca'fer es-Sâdık'a kendi telifi olan *el-İhlâlece* ve Ali er-Rızâ'ya *Risâle-i zehebiyye Tıbbü İmam er-Rızâ* adlı kitap nisbet edilmiştir.

İmamların tıbbı ile ilgili en önemli ve dikkat çekici husus, onların tıp bilgisinin ilâhî kaynaklı olduğuna Şîa kaynaklarında ısrarlı vurgu yapılmasıdır. Bu durum, imam olan babalarından başkasından ilim öğrenmeyen ve peygamberlerin yanı sıra atalarının ilmüne vâris olduğu kabul edilen imamların tıbbî bilgilerinin de İmam > Resûlullah > Cebrâil > Allah Teâlâ kanalıyla gelmesi, dolayısıyla ilahî kaynaklı olması anlamına gelmektedir. Şîa'ya göre toplumun her alanda önderi olan ve insanlara rehberlik yapmaları için Allah tarafından tayin edilen imamların asıl görevleri, Hz. Peygamber'de olduğu gibi, insanların dinî ve uhrevî mutluluk yollarını öğretip rehberlik yapmak ise de onların taraftarlarının sağlığına yönelik olarak pek çok koruyucu tedbir, ilaç ve dua tavsiye ettikleri görülmektedir.

Klasik dönem tıp kaynaklarında zikredilen ve IX./XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar hem İslâm dünyasında hem de Avrupa'da hâkim tıp anlayışı olan "hümorale patoloji teorisi"ne göre kan, balgam, sarı safra ve kara safra şeklindeki insanda bulunan dört sıvının (ahlât-ı erbaa) ve bunların insan sağlığının en önemli göstergesini teşkil ettiği şeklindeki izahlar, imamların tıbbıyla paralellik arz etmektedir. Ehemmiyetle vurgulanmalıdır ki, sağlığı korumak ve tedavi için başvuru hıfzıssıhha, perhiz, bal gibi gıdaları ve bazı bitkileri ilaç olarak kullanma, değişik türleriyle hacamat, dağlama, rukye gibi uygulamalar Ehl-i sünnet kaynaklarında yer alan tıbb-ı nebevîye dair rivayetlerle örtüşmektedir. Bunlar içinde perhiz ve dengeli beslenme ayrı bir yere sahiptir. Yeme ve içmede iktisat, lüzumsuz yere ilaç kullanmama, vücudun yapısını ve ihtiyacını tanıyarak ona alışık olduğu gıdaları verme, her hastanın bünyesinin aynı olmadığını ve yaşadıkları bölgeyi ve iklimi dikkate alarak farklı tedavi metotları uygulama işi, imamlardan gelen ve her devirde geçerliliğini koruyan genel ve evrensel tıbbî tavsiyeler olarak dikkat çekmektedir.

Tıbb-ı vikâî (hıfzıssıhha) ve tıbb-ı ilâcî (bitkilerle tedavi, kan aldırma, perhiz, buruna ilaç damlatma, ağız yoluyla ilaç alma, ateşli hastalıklarda su kullanma, rukye vb.) şeklinde iki ana kısımda mütalaa edilebilecek olan tıbb-ı nebevînin esaslarının imamların dilinden de tekrar edilmiş olması, imamların tıbbının son tahlilde tıbb-ı nebevînin bir uzantısı olduğunu, daha açık bir ifade ile Resûlullah'a (s.a.v.) ait tıbbî hadislerin bazen

ona nisbet edilmeden imamlar tarafından tekrar edildiğini ya da Şîî râviler tarafından imamlara nisbet edildiğini düşündürmektedir. Hastalığı da şifayı da Allah'ın yarattığı, dermanı olmayan hastalığın mevcut olmadığı, bunun için çabalanması gerektiği, hakiki müsebbibin Allah Teâlâ olduğu, sağlık, afiyet ve hastalıkların da bir imtihan olduğu, kulların her hâlükârda denendikleri, fiilî ve kavli duaya birlikte sarılmanın gerektiği gibi hususlar, her iki tıbbın ortak yaklaşımı olarak göze çarpmaktadır.

Sonuç olarak İsnâaşeriyye imâmet teorisinin derin etkilerini taşıyan imamların tıbbının, tarihsel özellikler taşıdıkları unutulmadan ulaşılan tıbbî birikim ve teknolojik imkânlar sayesinde günümüzde hastalıkların birebir tedavisinde revaçta olmasa ya da gelişen tıbbî imkânlar sebebiyle günümüzde pek uygulanmasa bile, “genel tıbbî prensipler” noktasında günümüzde de geçerli, evrensel ve fonksiyonel olduğu söylenebilir. Ehl-i sünnet âlimlerin telif ettikleri tıbb-ı nebevî adını taşıyan eserlere Şîa kaynaklarında yer alan rivayetlerin dâhil olup olmadığı ve bunların sıhhati, araştırılması gereken bir konu olarak durmaktadır.

Kaynakça

- Aba, Veli. “Tıbb-ı Nebevî Bağlamında İlâhî Şifânın Kaynağı ve Değeri Üzerine Teolojik Değerlendirmeler”. *Akademik Siyer Dergisi*. 1/1 (2019):112-139.
- Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdîrrahmân. *ez-Zühâ ve'r-rekâik*. thk. Habîbü'r-Rahmân, el-A'zamî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*. thk. Abdülhamîd b. Ahmed b. Yusuf el-Hindevî. el-Mektebetü'l-Mısıriyye, 1420/2000.
- Ağırakça, Ahmet. *İslâm Tıp Tarihi*. İstanbul: Çağdaş Basın Yayınları, 2004.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnaut, Adil Mürşid vö. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Akpur, Hikmet. “Tıbb-ı Nebevî Hadisleri Vahiy midir? İbn Haldûn ve Fazlurrahman'ın Tıbb-ı Nebevî Telakkilerinin Değerlendirilmesi”. *Rihle, Ruhumuzun Mayası Tasavvuf I -Özel Sayısı- 4/14* (Ocak-Haziran 2012), 140-159.
- Ateş, Ali Osman. “Hz. Peygamber'in Bilgi Kaynakları”. *Adana 2015 Uluslararası İslam & Tıp Tıbb-ı Nebevî Kongresi*, edit. Hasan Akkanat vö. (Adana: y.y., 2016), 377-393.
- Atmaca, Veli. *Hadislerde Rukye Hz. Peygamber ve Sahâbenin Uygulamaları Işığında Şîfa Hadisleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Atmaca, Veli. *Tarih Boyunca Hastalık Algılamasında Dua Şîfa İlişkisi*. İstanbul: Gerekli Kitap, 2011.
- Atmaca, Veli. “Hadisler Çerçevesinde Tıbb-ı Nebevînin İnanç Boyutu Üzerine”, *Hadis Tetkikleri Dergisi Journal of Hadith Studies*. 9/2 (2011): 35-53.
- Avcı, Seyit. “Ben İlim Şehriyim Ali de Onun Kapısıdır” Hadisi Üzerine”. *Marife*. 4/3 (2004): 381- 381.

- Azarpour, Ebrahim; Moraditochae Maral, Bozorgi Hamid Reza. "Herbalism in Medical Imam Reza. Journal on New Biological Reports". *JNBR* 4/1 (2015): 11-19.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr, *Müsnedü'l-Bezzâr/el-Bahru'z-zehhâr*. thk. Mahfûzürrahmân Zeynüllâh, Adil b. Sad, Sabrî Abdullah. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hukm, 1988-2009.
- Bozkurt, Nebi, "Hıfzıssıhha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/316-318. İstanbul: TDV Yayınları 1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî. *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ: Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Ca'fer es-Sâdik, *el-İhliylece*. thk. Kays el-Attâr. Kum: Mektebetü Allâme el-Meclisî, 1385.
- Canan, İbrahim. *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Tıp (Tıbb-ı Nebevî)*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Çap, Sabri. "Gül Dışındaki Çiçeklerle İlgili Rivayetlerin Tahlil ve Tenkidi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 18/2 (2018): 305-331.
- Dönmez, Mustafa. *Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin et-Tıbbü'n-Nebevî İsimli Eserinin Tahkiki*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005.
- Dumanlı, Ayşe. Şî'â'ya Göre Rukye Rivayetleri ve Ehl-i Sünnet Rivayetleri İle Mukayesesi (Kîtâbu Tıbbî Ehl-i Beyti'n-Nebî Özelinde), Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi, Elazığ, 2012.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'âs es-Sicistânî. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. Ebî Bekr el-İsfehânî. *et-Tıbbü'n-Nebevî*. thk. Mustafa Dönmez et-Türkî. y.y: Dâru İbn Hazm, 2006.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali et-Temîmî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ*. thk. Hüseyin Selim Esed. Dımaşk: Dâru'l-Memûn li't-Türâs, 1404/1984.
- Elbânî, Ebû Abdirrahmân Muhammed Nâsiruddîn. *Zaifü Câmiü'sağîr ve ziyâdetuh*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- Erul, Bünyamin. "Tıpla İlgili Rivayetlerin Değeri". *Adana 2015 Uluslararası İslam & Tıp Tıbb-ı Nebevî Kongresi*, ed. Hasan Akkanat vö. Adana: y.y., (2016): 13-24.
- Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Muhammed b. Yakub. *el-Okyanusu'l-basît fî tercümeti'l-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Mektebü't-Türâs fî Müesseseti'r-Risâle. Beyrut, y.y. 2005.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Halîlî, Muhammed. *Tıbbü'l-İmâmî's-Sâdik*. Necef: Mektebetü Menşurâti'l-Haydariyye, 1389/1970.
- Hirsân, Muhammed Mehdî es-Seyyid Hasan. <https://www.al-islam.org/islamic-medical-wisdom-tibb-al-aimma/foreword>. Erişim: 18 Mayıs 2020.
- Hur el-Âmilî, Muhammed b. Hasan b. Ali el-Meşgarî. *el-Fusûlü'l-mühimme fî usûli'l-eimme*. thk. Muhammed b. Muhammed el-Hüseyin el-Kâinî. y.y. el-Müessesetü Meârifî'l-İslâmî İmam Rızâ. 1418/1997.

- Hur el-Âmilî, Muhammed b. Hasan b. Ali el-Meşgarî. *Vesâilü's-Şîa ilâ tahsîli mesâil-i's-serîa*. thk. Muhammed Rızâ el-Hüseynî el-Celâlî (Şîi Şâmîle programı).
- İbn Bistâm, Abdullah b. Sâbur ez-Zeyyâd ve el Hüseyn b. Bistâm en-Neysabûriyeyn. *Tıbbü'l-Eimme*, Kum: Dâru's-Şerîfi'r-Rızâ, 1411/1990.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef fi'lehâdisi ve'l-âsâr*. thk. Kemal Yusuf el-Hût, Riyad: Mektebetü'r-Rüşt, 1409/1988.
- İbn Ebî Useybia, Ahmed b. el-Kâsım b. Halife b. Yûnus. *Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etıbbâ*. thk. Nezzâr Rızâ. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, ts.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Saïd b. Hazm el-Endelûsî. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, ts.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed Veliyüddîn el-İşbilî. *Divânü'l-mübtedi' ve'l-haber fi târihi'l-Arab (el-Mukaddime)*. thk. Halil Şahâda. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1408/1988.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed. *Sahîh*. thk. Şuayb el-Arnâvût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye. *Zâdü'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle: 1415/1994.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *et-Tıbbü'n-Nebevî*. Beyrut: Dâru'l-Hilâl, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî. *Sünenü İbn Mâce*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- İbn Sînâ, Ebû Ali Hüseyn b. Abdillah. *el-Kânûn fi't-tıb*. thk. Muhammed Emin ed-Danâvî. y. y. ts.
- İlbirî, Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî el-Kurtubî. *Muhtasar fi't-tıb el-İlac bi'l-ağziye ve'l-a'sâb fi bilâd*. thk. Muhammed Emin ed-Danâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütü'bi'l-İlmiyye, 1998.
- Kabâncî, Seyyid Hasan. *Müsnedü İmam Ali*. thk. Tâhir Selâmî. y. y. Merkezü'l-Ebhâsi'l-Akâidiyye, t. y.
- Kaya, Ali. "İslam Hukukuna Göre Hekimin Tıbbî Müdâhaleden Doğan Hukukî ve Cezai Sorumluluğu". *İslami Araştırmalar Dergisi*. 17/ 4 (2004): 295-306.
- Kudât, Şeref Mahmûd. "Hel ehâdisu't-tıbbî'n-nebeviyyi vahyûn". *Meccelletü Mu'te* (2002): 1-33.
- Kutluay, İbrahim. *Şîa'da Hadis Usûlü* (Ehl-i Sünnet Hadis Usûlü İle Mukayeseli Bir Çalışma), İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.
- Kutluay, İbrahim. "Tıbb-ı Nebevî'nin Vahiy Kaynakları". *Adana 2015 Uluslararası İslam & Tıp Tıbb-ı Nebevî Kongresi*, edit. Hasan Akkanat vö. Adana: y. y., (2016) 49-61.
- İbrahim Kutluay, "İsnâaşeriyye'ye Göre Masum İmamların Allah Teâlâ ile İletişim Vasıtası Olarak İlham ve Diğer Bilgi Kaynakları", *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"* edit. Yunus Araz, Sercan Yavuz, Barış Çakan. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yayınları (2019): 512-526.

- Kutluer, İlhan. "Câlinûs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993. 7/ 32-34.
- Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kub. *el-Kâfi*. Beyrut: Menşûratü'l-Fecr, 1428/2007.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû 'Urve, el-Ezdi. *el-Câmi'*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.
- Meclisî, (II. Meclisî) Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Ali. *Bihârü'l-envârî'l-câmia li-düreri ahbârî'l-eimmeti'l-athâr*. thk. Heyet. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Matbûât, 1429/2000.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdür-rauf. *Fezû'l-kadîr şerhu'l-Câmii's-sağîr*. ta'lik. Mâcid el-Hamevî, Mısır: el-Mektebetü'l-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1356.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisaburî Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Müttakî, Ali b. Hüsamiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Hindî. *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. neşr. Bekri Hayyânî, Saffet Sakka. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405.
- Nesefî, Ebü Hafs Ömer b. Muhammed. *Talebetü't-talebe*. y.y. 1311/1893.
- Nevevî, Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392/1972.
- Nürî, Muhaddis Mirzâ Huseyn et-Tabersî. *Müstedrekü'l-vesâil ve müstenbetü'l-mesâil* (Şii Şâmile programı).
- Öz, Mustafa, "Ca'fer es-Sâdık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öztürk, Levent "Tıbb-ı Nebevî'de Tıbbî Etik'in Meta-Etik Analizi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2004), 117.
- Pormann, Peter E. "Tıp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41: 95-100. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ruhâvî, *Edebü't-tabîb*. nşr. Riyad: Merîzin 'Asîrî, 1412/1992.
- Sadûk, (İbn Bâbeveyh) Ebü Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin. *el-İ'tikadât*. thk. İsmâ Abdü's-Seyyid. y.y. el-Mü'temeru'l-Âlemî li Elfiyeti's-Şeyh el-Müfid, 1413/1992.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdîrrahman. *el-Mekâsîdü'l-hasene*. thk. Muhammed Osman el-Haşet. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1405/1985.
- Şimşek, Murat. *İslâm Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber'in Tasarrufları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Şübr, Seyyid Abdullah. *Tıbbü'l-eimme*. Beyrut: Dâru'l-Mürtezâ, 1430/2009.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed el-Lahmî. *el-Mu'cemü'l-kebir*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi. Riyad: Dârü's-Samî', 1415/1994.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed el-Lahmî. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. İvazullâh b. Muhammed. Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.

- Tabersî, Ebû Ali Emînüddîn Fazl b. Hasan b. Fazl. *Mecmaü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Murtezâ, 1427/2006.
- Tekineş, Ayhan. "Tıbb-ı nebevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 85. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Tekineş, Ayhan. "Tıbb-ı nebevî'nin Metafizik Temelleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (2010/Ocak-Haziran): 119-138.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Yıldırım, Enbiya. "Nebevî Tıbbın Konumu". *Adana 2015 Uluslararası İslam & Tıp Tıbb-ı Nebevî Kongresi*. edit. Hasan Akkanat vö. Adana: y.y. (2016): 37-47.
- https://www.aldhiaa.com/arabic/books/alhadis_va_olome/moton_hadithie/gorbol_estenad/gorbol_estenad.pdf erişim: 15 Haziran 2020.
- <http://alhassanain.org/arabic/?com=book&id=94> erişim: 15 Haziran 2020.
- İslâm, Ehl-i Beyt, "Kelâmü İmâmi's-Sâdık fi't-tıbb", <https://arabic.tebyan.net/index.aspx?pid=268204> erişim: 18 Mayıs 2020.
- Shafaqna, "The Medicine of Imam Reza (A.S.)". <https://en.shafaqna.com/55891/medicine-imam-reza-s/> erişim: 18 Mayıs 2020.

